٨٠

تەورێز

لە میان دو ئاب بەولاوە شەقامەکەی ئێمەی پیا هاتبوین خۆی لە شەقامێکی تر ئەداو لەوێوە بەلای ڕاستا واتا بە لای خۆرهەلآتا ئەچو بۆ تەورێزو بەلای چەپا ئەچو بۆ "جولفا" کە ئەکەوێتە سنوری بەینی ئێران و ئازربایجانی ڕوسی. ئێمە هەرچەندە ئەبو بە جولفادا بچینە ئازربایجان، بەلآم لەبەر کاروباری پەساپورت و وەرگرتنی ویزەی ڕوسەکان بۆ تێپەڕین لە خاکی ڕوس پێویستیمان هەبو بە چاوپێکەوتنی نوێنەرە سیاسیەکانی تورك و ڕوس لە تەورێز. چونکە ئێمە تا تەورێز بەبێ پەساپورت هاتبوین و دوایی لە تەورێز بەولاوە بە پەساپورتی تورکی و ناوی لاعیدە (متنکر) بە خاکی ئێران و ئەرمەنی و گورجستاندا واتا بە ئازربایجان و قەفقاسیادا ڕۆیشتین و چوینە خاکی تورکیاوە. لەبەرئەوە جارێ ئەبو بچێنە ئەوێ. ئەو "پریچقە"یەی کە لە شیستەرەوە پێی هاتبوین هی بارو ڕێبواری دێهاتی و ئیشکەر بو، زۆر تیا نارەحەت ببوین، لەبەرئەوە پێمان خۆش بو کە ئەگەر پایتونێکمان دەسکەوێت و لە "میان دو آب"ەوە بە پایتون بچینە تەورێز، خواوڕاستان لە جولفەوە پایتونێك بە بەتاڵی ئەگەڕایەوە تەورێز، هەلمان لەدەس نەدا، کابرای خاوەنی بە کرێیەکی کەمیش ڕازیبو، شتومەکەکانمان لەگەلْ مەحمودی خالْماو پیاوەکەی فەوزی بەگ لە پێشەوە ڕەوانە کردو خویشمان بە سواری پایتون، ڕێگەی تەورێزمان گرتە بەر.

لەو ڕۆژەوە کە لە سلێمانی جیا بوینەوە تا ئەم سەعاتە، جاری یەکەم بو کە سواری هۆیەکی گوێزانەوەی شارستانی نەرم و سوك ئەبوین و دەمەدەمی بانگی ئێوارە بۆ هەفتەی دوەمی مانگی مارتی ١٩٢٢ چوینە ناو پایتەختی شاهەکانی سەفەوی لە شەقامێکی پان و دورو درێژەوە بە تەورێزا ئەڕۆیشتین. سەری پایتونەکەمان هەلْدابۆوەو تەماشای ئەمبەرو ئەوبەری شەقامەکەو چاو ئەندازە شیرینەکانی شاری تەورێزمان ئەکرد. گالیسکەو پایتون و ئوتومبیل بە هەمو

لایەکدا فڕکەی ئەهات، خەڵقێکی زۆر بەسەر شەقامو کوچەکاندا لە هاتوچۆدا بون، بەشی زۆریان، چە ژن چە پیاو بەرگی خۆرئاواییان لەبەردا بو، هەر خەڵقی خۆرئاوا خۆیشیان گەلێك لە ناو خەڵقەکەدا بون، دوکانو موغازەکان، ئوتێلە جوانو موحتەشەمەکان لەمبەرو ئەوبەری شەقامەکان پلەی شارستانییەتی تەورێزی ئەخستە بەرچاو. لەو دەورەدا ڕەزا پەهلەوی وەزیری جەنگ بو و دەسی کردبو بە ڕێکخستنی سوپای لەشکر، ناوبەناو بە بریسكو هۆڕی نیشانە و (یونیفورم)ی عەسکەری تازەو شیرینەوە ئەفسەرێکی لاو و تازەپێگەیشتو بە تیژیو گورجی تێئەپەڕیو بیری ئەخستینەوە کە (ئێران) خەریکی بێداربونەوەیەو لێرەیشا ڕەزاخانێك پەیا بوەو بە تەمایە چاولێکەری ڕزگارکەرەکانی زەمانی خۆی ئەکا.

بە چاوپێکەوتنی ئەم خەڵقە پاكو تەمیزەو ژیانی شارستانی تەورێز سەرو ڕیشی چڵکنو جلوبەرگی ناڕێكو ناشرینی خۆمان هاتە بەرچاو، خواخوامان بو زو بگەینە ئوتیلێكو خۆمان بخەینەوە سەر وێنەی بەنیئادەم، وامان ئەزانی هەرچی چاوی پێمان ئەکەوێت پێمان پێئەکەنێت، بەینێك بو بە دەشتو دەرو کێوەکانی کوردستانا، بە ناو چاوئەندازە هەرە جوانو ڕەنگینو شیرینەکانی تەبیعەتا ئەڕۆیشتینو هەستمان بە ژیانێکی شیعریو فەلسەفی ئەکرد، ئەوەمان بە بیرا نەئەهاتەوە کە ئاوڕێك لە سەرو شکڵی خۆمان بدەینەوەو هەستمان بەوە نەئەکرد کە ئەم تەبیعەتە شیرینو ئەم کەونە قوڵو گەورەیە ڕەنگبێ بە بێجورمی ئێمەو بە بێنرخیمان پێبکەنی یا لە بەرامبەری ئەو نەشئەو لەزەتەی کە ئێمە لە جوانیو نیزامو ئەندازەیی ئەو وەری ئەگرین، ئەویش لە ئێمە نرخێکی بوێتو چاوەڕوانی بەرامبەرییەك بێت، کەچی تەنیا بەوەی کە هەندێ لە هاتوچۆکەرەکانی شەقامەکانی (تەورێز)و جلوبەرگی لە پەڕۆی بۆیاخاوی دروسکراوو بە سابونو ئاو چڵکی لێ لابراومان چاوپێکەوت، وەکو لە دونیایەکی ترەوە کەوتبینە ئەو شارەوە هەستمان بە کەمو کورتیو بێ نمودی خۆمان کردو کەوتینە پەلەی ئەوەی کە ڕوبەرگی خۆمان بگۆڕین تاکو شایستەی ئەوە بین

بچینە ناو ئەم مەسرەحە تازەیەوەو تێکەڵ بە نوێنەر (ممثل)ەکان ببین، چونکە ئێمە لێرەدا هاتبوینەوە ناو ئەم عالەمە کە جێگەی زندگانی مایە (مادە)یە، کە زیندەوەرەکانی هەمو دەمێك خەریکی خۆگۆڕینن بو خۆنواندن (تەمسیل).

ئیتر بە تێکەڵبونمان بەم عالەمە، عالەمەکەی دوێنێمان لەبیر چۆوە. بەڵام لە کانگای دڵی خۆمدا هەستم بەوە ئەکرد کە ئەو عالەمە عالەمی گیان و عالەمی ڕاستی و بەرزی بو و لەو عالەمە بەرزەدا خۆگۆڕین و درۆ بە کەڵك نایەت، چونکە لەو عالەمە پیرۆزەدا پەستی و بچوکی نیەو زەڕەش خاوەنی کەمالە. لە ئەنجامی قسەدا، بە داخەوە ئەڵێم: شارستانیەتی، خۆرئاواییەکان ئێمەی لە ژیانی سادەو بێ فڕو فێڵی تەبیعەت دور خستەوە، بێئەوەی مەترسی هەبێ کە ئێمەی خۆرهەڵاتییەکان بتوانین بە چونە جلوبەرگی ئەوانەوە لە (شانۆ- مەسرەح)ی ژیاندا دەوری خۆمان بە وێنەی ئەوان بەجێ بهێنین.

لە مەبەس زۆر دورکەوتینەوە، بەشەر بە دەس خۆی نیە مەیلی خۆنواندن و دەرکەوتنی هەیە. لەبەر ئەمەش ئێمەش لە (تەورێز) خۆشترین جێگەمان هەڵبژارد لە گەڕەکی ئەرمەنستان و لە "تاش مغازەلەر" کە ڕیزە مغازەو بازاڕو ئوتێلێکە لەسەر تەرتیبی تازەی بەردی سپی و مەڕمەڕ دروستکراون و پێی ئەڵێن تاش مغازەلەر. ئێمە بوین بە میوانی گراند ئوتیل لەوێدا. ئەرمەنی لە تەورێز زۆرن هەمو پێکەوە لە یەك گەڕەك کە ناوی گەڕەکی ئەرمەنستانە ئەژین. ڕیزە مغازەو دوکان و ئوتێلەکانی (تاش مغازەلەر) هەموی هی ئەوانە یا بە دەسیانەوەیە. لە بۆیاخچیەتی پێڵاوەوە تا ئیشی زێڕو گەوهەرچی، گرنگترین کارو بچوکترینی هەمو ئیشێك بە دەس ئەوانەوەیە، لە تەورێزدا چاکترین ژیان ئەژین، بێجگە لەمانە لەناو خۆیاندا تەشکیلاتی کۆمەڵایەتی ناو خۆیان هەیە بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری تایەفەکەیان و ئەوانەی کە کۆمیتەچی تاشناق یا "تاشناقسیون"یان پێ ئەڵێن، ئەوانیش لە بابەت کاروباری سیاسەتەوە بۆ قەومەکەیان لە تێکۆشین و تەقەلا ناکەون و شەوو ڕۆژ خەریکن.

لەو دەورەدا، ئینگلیز لە ئێران و بە تایبەتی لە تەوریز خاوەنی دەسەڵاتێك نەبون. بە پێچەوانەی ئەوە، حکومەتی ڕوسی بوڵشەویك کە دۆستی یەکەمین و هەرە خۆشەویستی تورکەکان بو لەو ڕۆژەدا، لای ئێرانییەکانیش زۆر لە ڕودا بون و قسەیان لە ژورو بو. لەگەڵ ئەمەیشدا، لەگەڵ ئیبراهیم بەگی مولحەقی عەسکەری سەر بە شاندەری تورك کە بۆ وەخت ڕابواردن هاتبوە ئوتێلەکەی ئێمە، بە چاو پێکەوتن و شوناسی پەیاکردن لەگەڵمان گورج گەڕایەوە شابەندەرخانە شەوکەت بەگی وەکیل شابەندەری ناردە لامان و دوای ئەوە کە دورو درێژ کردەوەی "کۆمیتەی تاشناق"ە ئەرمەنییەکانیانی بۆ گێڕاینەوە وتیان: *لەبەر دوژمنایەتی ئەم کۆمیتەیە لەگەڵ تورك بە هیچ شێوەیەك بە باشی نازانین کە ئێوە لە ئوتێلداو بەناو جەرگی ئەوانەدا بمێننەوە،* لەبەرئەمەو لەسەر ئارەزوی شەوکەت بەگ بۆ سبەینێ گواستمانەوە شابەندەرخانەی تورك و لەو جێگە خۆشەو ڕابواردنی گەڕەکی پڕ لە سەیرو سەفای ئەرمەنستان جیابوینەوە. ڕاستتان ئەوێ ئێمەش هەستمان بەوە کردبو کە ئەرمەنییەکان یەك و دو شوێنمان ئەکەون و ناوبەناو لە دورەوە ئەوەستن و لەگەڵ یەك ئەکەونە سرپە سرپ و پەنجەمان بۆ درێژ ئەکەن، هەر لەو شەوو ڕۆژەدا کە لە ئوتێل ماینەوە چەند جارێکیش ئاگامان لێ بو کە لە خاوەن ئوتێلەکە غولامەکان ناونیشان و کاروکردەوەو هۆی هاتنی ئەم زابتە تورکانە ئێمەو یا ئەم هەیئەتەیان ئەپرسی. بەڵام من لەمە مانای مەیلی تێگەیشتنم لێك ئەدایەوەو خەیاڵم بۆ شتێکی تر نەئەچو.

ئنجا دوای گواستنەوەمان بۆ شابەندەرخانە بە دو ڕۆژ تێگەیشتین کە ڕەسمی هەستان و دانیشتنی شابەندەرخانە بۆ ئێمە دەس ناداو ناتوانین لە ژێر قەیدی ڕەسم و عادەتا ڕابوێرین، لەبەرئەمە هەرچەندە ئیبراهیم بەگ و شەوکەت بەگ تەقەلایان دا سودێکی نەبو، من و فەتاح گەڕاینەوە ئوتێلەکەی خۆمان، بەڵام ئەحمەد تەقی و ڕەمزی و فەوزی لە شابەندەرخانە مانەوە.

کە لە شابەندەرخانەی تورك بوین، سەرشابەندەری بولشەویکەکان بە وێنەیەکی ڕەسمی زیارەتی کردین، و دوای گەڕانەوە بۆ جێگەی خۆی نامەی زیافەتی بۆ ناردین و هەمو دەستەو دایەرەی شابەندەرخانەکانی تورك و ڕوس بە خۆیان و ژنەکانیانەوە بانگ کرابونە سەر ئەم زیافەتە. ئەو شەوە تا نزیك بەیانی بە عەیش و نۆشەوە ڕامانبوارد، نەشئەی شەرابی ڕەنگاو ڕەنگ بەندی کۆمەڵایەتی بچڕاندو سەربەستی تەبیعەت بو بە حوکمڕانی ئەو شەوە. ڕوسەکان بە هەمو جۆرێك خەریکی ئەوە بون کە بمانخەنە ژێر تینی "ئازادەسەری" و بەن بچڕاوی بۆ تێگەیشتن لە ڕەوشت و خومان و سەرنجدان لە بیروباوەڕی ناو دڵمان، ئێمە کە میوان بوین دیارە کە ژنمان لەگەڵ نەبو، بەڵام بە وێنەیەکی لە ژور ئاداب لەگەڵمان ئەجولانەوە، ژنی مەئمورەکانی شابەندەرخانەی ڕوس کرابون بە هاودەمی سوحبەت و ڕابواردنمان. مادام "گۆراخۆیەوا" ژنی سەرشابەندەر هاودەمی من بو.

ئەم ژنە کە هێشتا لە بەهاری جوانی و دەوری تەڕو تازەییدا بو، نەك هەر هاودەمی من بو بەڵکو ببو بە گوڵی مەجلیس. بە تەرکەن ماوەی نەئەدا کە کاسەی یەکێك بە خاڵیەتی بمێنێتەوە. لە گەرمەی باس و سوحبەتا لەگەڵ چاوی بە کاسەیەکی خاڵی ئەکەوت لە جێی خۆی ڕاست ئەبۆوەو بۆی پڕ ئەکردەوە. بەم ڕەنگە هیچی بۆ ژنەکانی تر نەهێشتبۆوە. بێجگە لە زمانی ڕوسی و گورجی زمانی فەرەنسزیشی ئەزانی و پێکەوە بە فەرەنسزی قسەمان ئەکرد، تەقەلای ئەوەشی ئەدا کە بەو شەوە فێری زمانی ڕوسیم بکا، هەر قسەیەکمان ئەکرد بۆی ئەکردم بە ڕوسی و بە عیشوەیەکی دڵفریبانە داوای لێ ئەکردم کە بۆی بڵێمەوە. ئەحمەد تەقی بەرامبەرم دانیشتبو جارجار بە کوردی پلاری تێئەگرتم، بەڵام من خۆم لێ هەڵە ئەکردو لە تاوا تفم لە دەما وشك بوبو. لەوە ئەترسام کە "گوراخۆیەوا" لە مەبەس تێبگا و شتێك بێت بە خەیاڵیا.

خانم بە ڕاستی فیتنەئەنگێز بو و دڵڕفێن و بە جیلوە بو. منی بەسەزمان کە لەو کاتەدا لەبەر نۆشینی کاسەی یەکلەدوای‌یەك هۆشم لە سەرا نەمابو بە هەمو هێزی خۆمەوە لە تەقەلای ئەوەدا بوم کە زەللەیەك نەکەم و لەم ئییمتیحانەدا

سەرکەوم، زۆرم لە خۆم ئەکرد کە بزانم لە کوێم و لە بیرم نەچێتەوە کە لاوێکی کورد لە ئیمتیحاندایەو بەم ڕەنگە توانیم کە بەرهەڵستی دو هێزی گەورە بکەم، هێزی گرانی خواردنەوەیەکی لە سنور بەدەرو هێزی حوسن و ئەفسونی خانمی هاودەمم. لەگەڵ ئەمەیشدا لەو شەوەدا شیعرە جوانەکەی بوێژی بەناوبانگی تورک "جەلال ساهر" هاتەوە بە بیرما کە ئەڵێت.

"لطیف بر قادینك سنیه نزیهنده"

"یاتار سەبر گیجه جك هانگی اضطراب ایو ماز"

من وەکو وتم بە زۆر لەخۆکردن خۆم ڕاگرتبو، ئەگینا ئەو شەوە لە ئەحمەد تەقی بەولاوە کە هیچی نەخواردبۆوە کەس هۆشی لەسەرا نەمابو، تەنانەت سەرشابەندەری ڕوس خۆی لە ڕادەیەکی وادا سەری گەرم بوبو کە ئیتر ئاگای لەوە نەمابو چی ئەکا، وەکو منالی ساوا دەسی کردبو بە یاری. بە بێوچان قسەی ئەکردو تا ماوەیەك تەرجەمانی سەفارەت بۆی ئەکردین بە تورکی جار جارە ئەگەر ئاوڕێکمان لێ بدایەوە بۆ ئەوە بو کە سەیری جوڵەجوڵ و فرتەی ڕیشە دو فلیچقانەکەی بکەین، وەکو کابرای بەندیخانە بە فردەوسی وتبو: سەیری جمەی ڕیشی مان ئەکرد کە لە جمەی ڕیشی بزنە خۆشەویستەکەی ئەچو.

دوای نیوەشەو کۆڕی بەزم یەکجار گەرم بوبو، ئیتر بە هیوای ئەوەی کە دوایی بە بەزم بدرێت، تورکەکان بە شەرەفی لینینەوە کاسەیان هەڵگرت و هەمو بە یەکەوە کاسەمان خواردەوە. سەرشابەندەری ڕوس بە شەرەفی شێخ مەحمودو دوای ئەو بە شەرەفی مستەفا کەمالەوە کاسەی هەڵبڕی، تورکەکان ئەوسا بیریان کەوتەوەو یا زۆریان بۆ هات و ئەوانیش بە شەرەفی شێخ مەحمودەوە کاسەیان لە کاسەکانی ئەوانی ترداو خواردیانەوە. ئێمە، کوردەکانیش لە بەرامبەری ئەم قەدرگرتنەو دڵ نەوازییەدا بە شەرەفی مستەفا کەمال و لینین کاسەمان نۆشی و بەم تەرحە زنجیرەیەك کاسە لەیەك دران و خواردنەوە ئەوەندەی تر پلەی گەرمی مەجلیسەکەی بەرەوژور برد.

بڵاوبونەوە زۆر بەجێ بو، بەڵام ڕێ نەئەکەوت. لەپڕ ئاوێزەکانی شابەندەرخانە کوژایەوە، ئێمە بە هەلمان زانی، بەڵام شابەندەر بە پێچەوانەی ئێمە بۆ دواخستنمان لە ڕۆیشتن ئەمەی کرد بە بیانو و بە نیوە زۆرێك داینیاینەوە، بەڵام من ئیتر پەست بوبوم، خواوڕاستان (گورا خۆیەوا) ژنی سەرشابەندەر وتی مەیل ئەکەی تۆزێك بە ناو شابەندەرخانەدا بگەڕێین، بە سوپاسەوە وەڵامم دایەوەو لەگەڵ خۆیو سکرتێر پێکەوە بە ناو هەمو کونو قوژبنی شابەندەرخانەدا گەڕاین. ڕوسەکان زۆر مەیلی فەنو جوانییان هەیە، لەبەر ئەوە هەچ جێگەیەکی لەبەر چاو و یا قوژبنێکی شابەندەرخانەکە ئەچوین توشی وێنەیەکی مێژویی یا هەیکەلی یەکێك لە گەورەکانی میللەتی ڕوس ئەبوین. هەندێ ژور شەوقی مانگەشەو ڕونی ئەکردەوە، ئەو جێگانەی کە باش بەدیمان نەئەکرد بە چرای کارەبای دەست ڕوناکمان ئەکردەوە. ژنی سەرشابەندەر بەرامبەر بە من لە سنور بەدەر بە جوانیو شیرینیو بە شۆخی ئەجوڵایەوە، منیش هەتا پێم ئەکرا بە ئەدەبو لەسەرخۆ بەرامبەریم ئەکرد، قەت بەلای سیاسەتیشەوە نەئەچو، هەمو قسەکانمان لە قسەی هەواییو ئیعتیادیو دوان لەو شتانە کە لە دەوروپشتمانە نەئەچوە دەرەوە.

کە گەڕاینەوە لای هاوڕێکان چراکان داگیرسابونەوە، هاوڕێکانیش ئیتر لەبەر خواردنەوە گێژ بون، هەیئەتی سەر شابەندەرخانە تا بەردەرگای دەرەوە بەڕێیان خستینو بەو ئوتومبیلانە کە بۆمان ڕاگیرابون گەڕاینەوە، پێش ئەوەی کە لە شابەندەرخانە جیا بینەوە سکرتێر کە لاوێکی ئێرانیو خوێندەوارێکی بەرز بو بە فارسی پێی وتم: ***سبەینێ بۆ قاوەڵتی تۆ*** (واتە من) ***بە تەنیا میوانی سەرشابەندەری***. ئەمە خستمیە لێکدانەوەو بە جوانم نەزانی بێ هاوڕێکانمو بە تەنیا بۆ جێگەیەکی وا بچم. لەبەر ئەمە گورج تێمگەیاند لەگەڵ سوپاس کە لە سەرشابەندەر بگەیەنێ. بەڵام سکرتێر بەیانی زو هاتە لامو زۆر بە زمانێکی لوس کەوتە فریودانمو بەڵێنی ئەوەی لێ وەرگرتم کە لە ماڵی خۆیا ئەو ڕۆژە بە یەکەوە قاوەڵتی بکەین.

لە ماڵی سکرتێر تا عەسرێکی درەنگ بە یەکەوە لە لایەن کوردستان‌و کوردی عێراقەوە دورو درێژ قسەمان کردو لە سیاسەتی دەوڵەتەکان بەرامبەر بەم قەومە بەقەد ئەوەی کە لێمان زانی دواین، سکرتێر باسی سیاسەتی ڕوسی بوڵشەویك‌و بیروباوەڕی ئەم دەوڵەتە شورەویە تازەیەی بۆ ئەکردم. بەرامبەر بە هەمو قەومەکانی گێتی‌و بە تایبەتی بەرامبەر بە قەومی کورد، بەڵام ئەوەی بە خەیاڵا نەئەهات کە ئەو بیروباوەڕەی ڕوس بەرامبەر بە قەومەکانی تر بە ڕاستیش دابنێین ناتوانین باوەڕ بکەین کە بەرامبەر بە کوردیش بۆ ئەو ڕۆژە عەینی بیروباوەڕیان بوبێ‌و بیریان لە سەربەخۆیی کوردستان‌و ئازادی قەومی کورد کردبێتەوە، چونکە ئەو سیاسەتە کە لەو ڕۆژەدا بەرامبەر بە ئێران‌و تورك لەسەری ئەڕۆیشتن لەگەڵ بیرکردنەوە لە ڕزگاری‌و ئازادی قەومی کورد یەکی نەئەگرتەوە. چونکە یەکێك لەو هۆیە هەرە بەنرخانەی سەرگرتنی بزوتنەوەی مستەفا کەمال‌و سەرکەوتنی شەڕی ئیستقلالدا، یارمەتی ڕوسەکان‌و نیەتی باشی بوڵشەویکەکان بو بەرامبەر بە شۆڕشگێڕەکانی تورك‌و تا مستەفا کەمال پشتی نەکردە ڕوسەکان‌و بۆ مەرامی کاری خۆی لەگەڵ ئینگلیزەکانا ڕێنەکەوت، کورد بە بیری ڕوسە شورەویەکانا نەهات،و ڕویان تێنەکرد. بەڵام لەوەدا شکی تیا نەبو کە دیسانەوە بە شەرتێ کە کەڵکی بۆ سیاسەتی تورکەکانی دۆستی ئەو ڕۆژەیانی تیا بێ‌و بەرهەڵستێك بێ بۆ سیاسەتی ئینگلیزەکانی دوژمنی ئەو ڕۆژەی هەردولایان، ڕوس‌و تورك لە فریودانی کوردەکانی عێراق خۆیان نەئەپاراست‌و ئەم سیاسەتەیان نەئەژمارد. شکی تیا نیە من بە ڕونی ئەو باوەڕەی خۆم بۆ دەرنەئەخست، بەڵام ئەو لەوە گەیشت کە من لەم مەسەلەیەدا چاوم لە (کەلێن)ێکی تریشەوەیە کە ئەو خستویەتە پشت خۆیەوەو لێم ئەشارێتەوە.

٨١

ئەستەموڵ

ئێمە لە تەورێزەوە بڕیار بو کە بە ڕێی قەفقاس و لە زەریای ڕەشەوە بچینە ئەستەموڵ، لەبەرئەوە کە حکومەتی "ئەریوان"ی ئەرمەنی و حکومەتی تەفلیسی گورجی یا گورجستان، ئەکەوتنە سەر ئەم ڕێگەیەو ئەم دو حکومەتەش لەژێر چاودێری حکومەتی ڕوسی شورەویا بون، لەبەر ئەمە سەرشابەندەری تورك هەرچەند پەساپورتەکانی بۆ دروست کردبوین، بەڵام بۆ "ویزەکردن"ی ئەم پەساپۆرتانە پێویست بو چاوەڕێی وەڵامی تەلەگرافی سەرشابەندرەی ڕوس بکەین کە لە تەورێزەوە بۆ مۆسکۆی ناردبو، چونکە تا موافەقەتی حکومەتی مۆسکۆی لەسەر نەبوایە نەمانئەتوانی لە ڕێگەی ئەرمەنستان و گورجستانەوە بڕۆین. هەرچەند لەبەر وەڵامی ئەم تەلەگرافە چەن ڕۆژێکی تریش لە تەورێز ماینەوە" بەڵام ئەو ڕۆژانەمان بە خۆشی ڕابوارد. خەیات و پێڵاو دروی زۆر باشی لێبو، جل و پێڵاوی تازەمان دروست کرد، و سەرو قەڵباخی پێستی بەرخمان کڕی. ئەم قەڵپاخانە ژێرەوەی واتا دەمەکەی تەسك و سەرەوەی لای تەپلەکەی پان بو، تورکە کەمالیەکان دایانهێنابو مستەفا کەمالیش لەسەری ئەکرد و لەو ڕۆژەدا لە خۆرهەلات بوبو بە باو.

شاری کۆنی تەورێزو بەشە تازەکانی، هەرچی جێگەیەکی چاومان پێکەوت. لە خواردنی ڕۆژئاواییەکان و بە تایبەتی "کاتلیس" کە شتێکە وەك شفتەی خۆمان، بێزار بوبوین لەبەرئەوە ڕۆژێك مەحمودی خاڵم لەگەڵ خۆی بردینی بۆ بازاڕی تەورێزی کۆن، نزیك نیو سەعات بە پێ گێڕامی تا چوینە "لوکەنتە"یەکی وەکو دوکانی کەباب فرۆشەکانی وڵاتی خۆمان و لەوێ "چلاو کەباب"مان خوارد. ئەم "چلاو کەباب"ەی ئێران کە ئەوەندە ناوی دەرکردوە. تەنیا پلاوی سەدری بێ ڕۆنە کە لە جیاتی ڕۆن تۆپەڵێ کەرەی تازەی لەسەر دائەنێن لەگەڵ دو سێ کەباب بە شیشەکانەوە. ئەو کەرەیە بە سەر برنجەکەوە وردە وردە ئەتوێتەوە یا خۆت

کەم کەم لە برنجەکەوەی ئەدەیو ئەیخۆیت بە کەبابەکەوە. مەحمود هەمو ڕۆژێك ئەچو چلاو کەبابی ئەخواردو بەلای ئەوەوە شتی لەوە خۆشتر نەبو، بەلام من جارێکی تر دلم نەچوە سەرێو نەمخوارد.

"نەورۆز"ی تەورێزیشمان چاوپێکەوت بەزمو زەماوەندی ئێرانییەکان لە نەورۆزا بەناوبانگە، من لەو ڕۆژەدا چومە سەرای حکومەتو چاوم بە مەراسیمی عەسکەری کەوتو گوێم لەو وتارانە گرت کە خوێنرایەوە، چەشنی خوێندنەوەی وتارەکانیان سەیرەو ئاوازێکی تایبەتی ئەدەن بە خۆیانو لە ئاخوندەکانی حوسەینییەکانی کازمیەو نەجەفو کەربەلا ئەچن کە داستانی عەلیو حسێن ئەخوێننەوە. لە لایەن سەربەستی بیرو باوەڕەوە خەلقی تەورێز زۆر لە پێشەوەن، لاوە تازەکانو زابتەکان مەیلی "ڕەزا خان"یان ئەکرد. شاە ئەحمەدی قاجار لە "پارس" خەریکی بەزمو ڕەزمی خۆی بو، بەلام تەختی شاهی لە ژێریا کەوتبوە لەقینو چرای دوا نیوەشەوی شاهنشاهی بەرەو بەیان ئەچو و لە کوژانەوەدا بو. نزیکەی هەمو شاری تەورێز بە تورکی قسەیان ئەکردو خۆیان بە تورکو ئازەربایجانی دائەنێن، هەندێکیشیان گیانی قەومیو بیری نیشتمانی ئازەربایجانیەتیان هەیە.

شتێکی کە زۆر جێگەی داخە ئەوەیە کە منالانی بێکەسو هەژارو کەمدەس لە چاودێری حکومەت بێبەشنو لەناو ئەهالیشا وەکو لەناو ئەرمەنییەکانا ئەبینرا تەشکیلاتی کۆمەلایەتی وا نەبو کە چاودێری ئەم چەشنە بێکەسو کەمدەسو هەژارانە بکا. لەبەرئەمە زۆریان لە ڕێ دەرچوبونو کەوتبونە ژێر چنگی ئەوانەوە کە بەسەر لەشی ناسکی ئەم ڕۆلە بەسەزمانانەی ولاتەکەوە ئەژیان پیاوی بەشەرم نەیئەتوانی بە پێ بە شەقامو کۆلانەکانا بڕوا، ساتی گەوادێك بە خۆیو هەتیوێکەوە ڕێت پێ ئەگرێت، ئەو بێ حەیاییو بێ شەرمییەی کە لەو کەسانەوە ئەبینرێ لە "کەللەچی"ی بەغدا کە ناوی دەرکردوە نەبیستراوە ئەمەیش هەر هیچ، بەلام لەوێ هەندێ ئوتێلی واش هەیە کە چینی بەڕێزی ئەو جۆرە هەتیوانەی تیایەو بۆ کڕیاری پارەدارو چینی بەڕێز، خۆیان ئارایشت ئەدەن، حەمامە

گشتییەکانی تەوریزی کۆن وەکو ئەیانگێڕایەوە کانگایەکی پیسی و بێمانایی و کردەوەی ناشیرین و خراپە، لەبەر ئەمانە لە تەوریزا نەخۆشی خۆرئاوایی فەرەنگی لەناو چینی ناوەندی تەواو بلاو بوبۆوە. لەو پانزە رۆژەدا کە لە تەوریز ماینەوە زۆر گەڕاین و گەلێ جێگەی خۆش و بە سەفامان دی، بۆ جاری دوەم لە سەرشابەندەرخانەی روس و جارێکیش لە ماڵی سکرتێری سەرشابەندەری تورك و دو جاریش لە سەرشابەندەرخانەی تورك زیافەتمان بۆ کرا کۆمەڵەی "تاشناقەکان" لەسەر قسەی تورکەکان زۆر خۆمان لائەدان و مەترسیمان لێیان هەبو.

شەوێك بانگیان کردین بۆ تەمسیل. ئەم تەمسیلەیان بۆ یارمەتی قوتابیانی هەتیوی ئەرمەنیەکان بو، بەلام تەمسیل بو نەك گاڵتە هەرچی فەن و شیعرو زەوقی بەرزو پەسەندی میللەتی ئەرمەنی هەیە هەمویان خستە کارو پیشانیان داین، هەرچی کچی جوانی ئەرمەنی هەبو، قوتابی بیّ یا نەبێ هەمویان خۆیان وەك بوکەشوشە ڕازاندبۆوەو چەندیان پیّ کرابی و لە دەسیان هاتبێ نازو دەلالیان نواندو جگە لە پارەی ئەو کارتانەی فرۆشتبویان، پارەیەکی زۆری تریشیان بە ناوی شت فرۆشتنەوە لە گوڵەوە تا مجەوهەرات، کۆکردەوە. لەسەر شانۆ شانزە کچی هەڵبژاردە هەر دەمە لە هەوایەك یاریان ئەکردو لە خوارەوە لە بەردەمی مەسرەحەکەدا دەستەیەکی زۆر گەورە لە مۆسیقارو فەنانەکانیان باندۆیەکی تەواوی مۆسیقایان ڕێکخستبو و بە تازەترین پارچەکانی مۆسیقارە بەناوبانگەکانی خۆرئاوا، ئەم کچانەیان هەڵئەپڕاندو سەمایان پیّ ئەکردن. وتاری بەتینی بوێژی بەرز، خوێنی ئەرمەنییە پیرەکانی وەکو لاوەکان هێنابوە جۆش. لە پارەدانا کەوتبونە لاساییکردنەوەو چاولێکەری، ئێمەش یارمەتیمان دان و من جگە لە هاوڕێکانم بە ڕژاندنی فرمێسك بۆ ئەم حەماسەتە بەرزە لە سۆزیشدا شەریکایەتیم کردن، بەم ڕەنگە نەك بۆ ئەوان بەڵکو بۆ خۆمان و بۆ حاڵی کوردی بێکەس ئەگریام.

ئیتر مۆسکۆ وەڵامی بە سەرشابەندەری تەوریز دابۆوە، ئێمەش کەوتینە خۆئامادەکردن بۆ سەفەر، شەوی دوایی تەوریزمان لەسەر حسابی خاوەنی ئوتیلەکەمان بە ئاهەنگ بردە سەر و، یەك سەعات دوای نیوەشەوی ٣٠ی مارتی ١٩٢٣ بەو ئوتۆمبێلەکە لە شابەندەرخانەی ڕوسەوە بۆمان تەرخان کرابو کەوتینە ڕێ، لەم کاتەدا هەستمان کرد کە بەم شارە دڵڕفێنەوە تەواو هۆگر بوین و مەیلێکی گەورەمان داوەتێ، دەمەدەمی بەیان "میان دو اب"مان لە لای چەپمانەوە بەجێهێشت و لە ژێر تیشکی شیلەتێنی خۆری بەیانی بەهارو شنەی نەسیمێکی فێنك و غەریب نەوازا هەشت نەفەر (سێ کوردو دو تورك و سێ ڕوس) و بە وێنەیەکی تیژو خێرا شەقامی گەورەی بەینی تەوریزو جولفامان دابوە بەر.

٨٢

شاری جولفا

ئەکەوێتە سەر سنوری بەینی ئێران و ئەرمینیای ڕوسی و لەسەر ڕۆخی ئاوی ئاراسە کە لەناو تورکەکان بە "قانلی ئاراس" یا "ئاراسی خوێناوی" ناوی دەرکردوە. لەبەرئەوەی کە لە بەینی لەشکری تورك و ئەرمەنیەکانا لەم ناوە، دوای بڕانەوەی شەڕی گەورە، کوشتارێکی خوێنین ڕوی دابو، ئەم ناوەیان لێ نا. من لەبەرئەوەی کە ناوی ئەم ئاوەم لەوەپێش بیستبو کە گەیشتینە "جولفا" چومە سەر ڕۆخی جۆگەی ئاراس و دەسوچاوم تیا شوشت و بە خەیاڵ ئەو شەڕە قورسەی کە لە بەینی تورك و ئەرمەنیەکانا ڕوی دابو هێنامەوە بەرچاوی خۆم و بە گوێی دڵ گوێم لە ناڵەی لاوە برینـدارەکانی هەردولا گرت و بەسەر مەیتی کوژراوەکانیانا ڕوانیم، و بیرێکم لەو کەسوکارانە، لەو باوك و دایك و خوشك و برایانە، لەو دەزگیرانە جوانانە کردەوە کە چاوەڕوانی گەڕانەوەی ئەم لاوە کوژراوانەیان ئەکردو ئاگایان لە لاشەی ساردەوەبویان نەبو، کە چاوەڕێی دڕندەو قەل و داڵیانە لە ناو سکیانا بیانشارنەوە.

جولفا هەرێمێکە لە ئازربایجان بە ئاوی ئاراس ئەبێ بە دو بەشەوە، لە جولفای ئێرانی ئەوەندە بەند نەبوین دوای ئەمە کە لە دەمی پردەکەی سەر ئاوی ئاراس لە لایەن مەئمورەکانی ئێرانەوە بۆ جاری دوایین تەماشای کاغەزو شتیان کرد، پەڕینەوە ئەوبەری پردەکە لەوێوە چوینە جولفای ڕوسی واتا سنوری حوکمی ڕوسی شورەوی، زابتێکی ڕوس لەوبەر پردەکە وەستابو، جانتاو شتومەکەکانمان لە لایەن مەئمورەکانی گومرکەوە کاغەزو ئەوراقی سەفەریشمان لە لایەن زابتی سنورەوە پشکنرا، لە شابەندەرخانەی ڕوسەوە شارەزاو زمانزانمان لەگەڵ بو، لەبەرئەوە ڕەنجێکی ئەوتۆمان نەدا، گومرگی ڕوسەکان لەو وەختەدا ناو پێڵاوو گۆرەوی و بنباخەڵ و ژێر کڵاوی هاتوچۆکەرانیان ئەپشکنی، بەڵام لە بەرامبەر ئێمە تۆزێك سوکتر جوڵانەوە، ژێر کڵاو و بنباخەڵمان نەگەڕان و قۆندەرەکانیان پێ دانەکەنین.

جولفەی ڕوس شارێکی خۆش و بچوکە شەقامەکانی پان و گەورەو بازاڕو موغازەکانی جوان و پڕ لە شتومەکە. هەر لەوێوە جوانی و شیرین نەژادی ژنی گورجی دەسی کرد بە خۆدەرخستن. یەکەم ژنی گورجی شیرینمان لە گومرگەکەی جولفا بەدی کرد کە جانتاکانمانی پشکنی. ئەو شەوە لە جولفی ڕوسیاماینەوە، چەند تورکێکی ئێرانی کە لەوێ خەریکی کاسبی بون، ڕوسەکانی هاوڕێی ئێمەیان ئەناسی، زیافەتیان بۆ کردین، ناخۆشمان ڕانەبوارد، ئەم کاسبانە هەمویان زمانی ڕوسیان ئەزانی لەگەڵ ئێمەش بە تورکی قسەیان ئەکرد. شەو دوای گەرمبونی سەرمان بە (ڤودگا)ی ڕوسی کرا بە زەماوەند، ئەم کاسبە ئێرانیانەش بە مستەفا کەمالەوە ئەنازین و گۆرانی تورکییان ئەوت"

یا شا بیك، یاشا مستەفا پاشا

کە لە ناو ئازربایجانی ئێران و ڕوسا دەماودەم ئەسەندرایەوە، یەکەمجار ئەو شەوە لە جولفادا بەر گوێی ئێمە کەوت. بە سەماو هەڵپەڕکێی گەرم و بەتینی خانەخوێکانمان و چەپڵەڕێزانی دورو درێژو قریوەقریوی مناڵان دەرئەکەوت کە بەرامبەر مستەفا کەمال تا چە ڕادەیەك، پەیوەستەگی و خۆشەویستی لە دڵیانا

هەیە. ئیتر لەم هەرێمەدا هەرچەندە پارەی ئێران و تورکیش بە کەڵک ئەهات و خەرج ئەکرا پارەی شوێنی خۆی واتا (ڕۆبڵ)ی ڕوسەکان ڕەواجی هەبو، بەڵام فەرقی نرخی "ڕۆبڵ" لەگەڵ نرخی بە ڕاستی خۆیا وەکو فەرقی بەینی ئاسمان و زەمین وابو، جوتێ پێڵاومان بە هەزاران ڕۆبڵ بۆیاخ ئەکرد، ئەگەر دەوڵەمەندی بە ژمارەی پارە بوایە ئێمەش لەو ڕۆژەدا بە "ملیونیر" ئەدراینە قەڵەم. ئەگەر بڵێم کە گەیشتینەوە ئەستەموڵ لە گیرفانی پاڵتۆکەما دوسەدو پەنجا هەزار ڕۆبڵ مابۆوە لە بیرم چوبو خەرجی بکەم، مانای ئەوە نییە کە منیش ملیۆنێرێك بوم. ئێستەش بۆ یادگار ئەو ڕۆبڵانەم لەلا ماوە.

٨٣

تەفلیس

ئەو ڕوسانەی کە لە جولفای ڕوسییەوە لەگەڵمان هاتبون، دوای ئەوەی کە ئێمەیان بە مەئمورە ڕوسەکانی سنور ناسی و لە شەمەنەفەرا جێگەیان بۆ گرتین، واجباتیان تەواو بو و ئەبو بگەڕێنەوە تەورێز، ئێمەش بۆ بەیانی لە جولفاوە بە شەمەنەفەر کەوتینە ڕێ و لە "نەخجەوانا"وە تێپەڕین و نزیکەی قاوەڵتی گەیشتینە ئێستگەی شاری ئەریوان، ئەم شارە کە پایتەختی حکومەتی شورەوی ئەرمەنییە ئەکەوێتە لای ڕاستی ئێستگەی شەمەنەفەرەوە و ماوەی ئەوەمان نەبو کە بچین چاومان پێ بکەوێ لە لوکەنتەی ئیستگە لامان دا بۆ نانخواردن، بەڵام لەبەر زۆری برسی و هەژارو ڕوت و قوتەکانی ئەرمەنی نەئەپەرژایە سەر ڕێکخستنی کاروباری وڵاتەکەی و هێشتا خۆی کۆنەکردبۆوە لە ئەریوانەوە پاش قاوەڵتیەکی سوك سەر پێ کەوتینەوە ڕێ، لە ئێستگەی گومری ئەحمەد تەقی و فەوزی و ڕەمزی مان لێ جیا بونەوە و سواری ئەو پەلەی شەمەنەفەرە بون کە ڕوئەکاتە "صاری قامیش" لە سنوری تورکیا. چونکە ئەحمەد تەقی مەسەلەی سمکۆی پێ سپێررابو و ئەبو بچێتە لای عەلی سەعید پاشای سەرداری

لەشکرەکانی خۆرهەلاتی تورك بۆ گفتوگۆو دوای ئەوە لە ڕێی (طربزون)ەوە بگاتەوە بە ئێمە کە بە یەکەوە بچینە ئەنقەرە.

ئێمە هەر ئەو ڕۆژە لە سەعات یانزەو نیوی نیوەڕۆ، واتا دوای حەرەکەتمان لە جولفاوە بە سێ ڕۆژ، نزیك نیوەی شەو گەیشتینە "تەفلیس"ی پایتەختی حکومەتی شورەوی گورجستان، شاری تەفلیس یەکێکە لە شارە گەورەکانی هەرێمی "قەفقاس" نزیکەی نیو ملیۆن خەلْقی تیا دائەنیشێ بە خۆشیو ڕێکوپێکیو پاکوتەمیزیو نیشانەی ئاوەدانیو شارستانیەتا لەگەلْ شارە گەروەکانی ئەوروپا چەپی نییە. یەکەم ئیستگە کە لێی وەستابوین لەو ئوتێلەوە دور بو کە ئەمانویست تیا میوان بین، لەبەرئەوە لەوێ دانەبەزین، بەلاٚم هەر لەناو شەمەنەفەرەوە گەورەییو ئاوەدانیو شیرینی شاری تەفلیس مان بۆ دەرکەوت تا گەیشتینە ئیستگەیەکی ترو لە شەمەنەفەر هاتینە خوارەوە.

خەریك بو ئۆقرەم لێ ببڕێ. لە تەورێز خاوەنی گراند ئوتیل کارتی دابو بە منو بڕیارمان دابو لە هەرێمی "گالاٚوینسکی" لە "ئورینت ئوتیل" دابەزین، لە ئێستگە ئوتومبیلمان گرت، چوین بۆ ئەم ئوتێلە، بەلاٚم ئوتومبیلچیەکە بەو کرێیەی سەودامان لەگەلْ کردبو ڕازی نەبوو چەقاوەسویی لەگەلْ کردین. ناچار ماینو چەندی ویست دامانێ، هەر بەو شەوە تێگەیشتم کە شار چەند گەورەو پێشکەوتو و بێ، پیاوخراپیشی بەو پێیە زۆر ئەبێ. جگە لەمە لە بەردەمی ئوتێلەکەدا نزیکەی یەك چارەك سەعات لە زەنگمان ئەداو بە دەمو بە دەست ئیشارەتمان ئەکردو بانگمان ئەکرد، ئەو دو غولامە بێشەرمە کە لەودیو دەرگا گەورەکەی ئوتێلەکەوە بە هۆی سەرخۆشی خەریکی مشتومڕو بە گژ یەکا چو بون، ئاوڕێکیان لێ نەدەدایەوەو نەهاتن بە دەنگمانەوە. دەرگای ئوتێلەکە لە ئاسنی پەنجەرەدار کرابو، لەبەر ئەمە تەنیا ڕێگەمان بو لێی بچینە ژورەوە ئەگینا ناوچەرگی ئوتێلەکەو دو غولاٚمەکەی بە زمانی گورجی مشتومڕیان بو نەیانئەبڕیەوە بە بەرچاومانەوە بون. بەلاٚم ئاوڕێکیان نەئەدایەوە کە چاویان بە ئێمە بکەوێت ئنجا نازانم لەبەر چەنەبازیو سەرخۆشیو قیڕەقیڕی خۆیان گوێیان

لە زەنگ‌و لە دەنگی ئێمە نەبو یا جنێو بە یەکتریدان‌و شەڕەکەی خۆیان زۆر بەلاوە خۆش بو بۆیە گوێیان نەئەدایە ئێمەو بە دەنگمانەوە نەهاتن، ئێمەش چارمان نەبو و چاوەڕوانی مەرحەمەتی خواو دواییهاتنی ئەم شەڕە سەگەمان ئەکرد، چونکە دوای نیوە شەو بو و ئەو شەقامە گەورەیەش کە ئەم ئوتێلە گەورەو بەناوبانگەی تیا بو تاك‌و توك کەسێکی پیا ئەڕۆیشت، هۆی گوێزانەوە کشابونەوە جێگەکانی حەسانەوەی خۆیان، شارەزای هیچ جێگەیەکیش نەبوین، شتومەك‌و جانتاکانمان لەبەر دەرگای ئوتێلەکە کۆمەڵ کرابو خۆیشمان برسی‌و تینو و ماندو و خەواڵو بە پێوە نەمانئەزانی چی بکەین‌و بڵێین چی. ئاخری خوا ڕەحمی کردو غولامە ناپیرۆزەکان لە چەنە کەوتن‌و ئاوڕیان لێ داینەوەو دەرگایان لێ کردینەوە. لە سلاو و بەیان–ی سوپاس بۆ ئەم خۆشخولقی‌و بەپیرەوە هاتنەمان بەولاوە نقەمان نەکردو چوینە ئەودیوی دەرگای ئوتێلەکەوە.

ئەوەم بەلاوە سەیر بو کە لە شارێکی وا گەورە ئوتێلێکی وا شیرین‌و ئاوەدان‌و پاك‌و تەمیز غولامانی وەکو ئەم دو بێ حەیاو شەرمە ڕابەری میوانانی غەریب‌و ماندوی زماننەزان بن، تا ئەو ڕۆژە من ئوتێلێکی بەو چەشنە خۆش‌و جوان‌و ئاوەدانم نەدیبو. زۆر پێویستم بە تەنیایی‌و حەسانەوە هەبو لەبەر ئەوە لە خوارەوە مەحمودی خاڵم بە دیار جانتاکانەوە لای فەتاحەوە بەجێهێشت‌و خۆم لەگەڵ یەکێك لە غولامەکان سەرکەوتمە نهۆمی دوەم‌و ژورێکی خۆش‌و گەورەی تایبەتیم بۆ خۆم گرت کە لە پێپلیکەکان سەرکەوتم لەو پێچەدا کە لێی ئەچویتە نهۆمی دوەم هەیکەلێکی گەورەی ورچێکی دڕندە دانرابو، من دەسبەجێ بە خەیاڵما هات کە مەحمود ئەگەر بە تەنیا بێرەدا بڕوا لەوانەیە بە ورچی ڕاستی بزانێ‌و لە ترسا پاشەوپاش بگەڕێتەوە. پێپلیکەکانیش ئەوەندە لوس‌و پاك‌و خلیسك بو، لە سەرخۆ نەڕۆیشتایە، لەوانە بو بخلیسکێ‌و بکەوێ، لەبەرئەوە لە عاستی خۆمەوە بانگی مەحمودم کردو پێم وت" کە گەیشتە ئەو ئاستەی منی لێ وەستاوم چاوی بە ورچێك ئەکەوێت. نەترسێت ئەوە هەیکەلە ورچ نیە.

مەحمود خەریکی جیاکردنەوەی جانتاکانی من بو، وەلامی دامەوەو من وامزانی کە دڵی داوەتە قسەکانم، دوایی کە هاتە سەرێ ڕەنگە زەرد هەڵگەڕابو بە هەناسەبڕکێ تێی گەیاندم کە چاوی بە ورچەکە کەوتوە، قسەکەی منی بیر کەوتۆتەوەو هۆشێکی هاتۆتەوە بە بەراو لە مل شکان ڕزگاری بوە. ئەو وەختە منیش جارێکی تر قەدری لێکدانەوەم زانیو بڕیارم دا کە پلەی تێگەیشتنی ئەو کەسەی هاودەمی لەگەڵ ئەکەم لەبیر خۆم نەبەمەوە.

لە ئوتێل هەمو نوستبون لە غولامەکانیش تێگەیشتم کە بەو شەوە خواردن دەس ناکەوێت، منیش برسیم بو، خەوم لێ نەئەکەوت، مەیلی تێگەیشتنو پشکنینیش زێفی لێ سەندبوم. هەستامو چومە دەرەوە بە هیوای مەحمود لەوە نەئەترسام کە دەرگای لێ نەکەنەوە. ئەو شەوە هەرچەندە جەژنێکی نازانم چی گورجییەکان بو، بەلام وا دیاربو لەبەر بەزمو زەماوەندو خواردنەوە لە نیوە شەو بەولاوە تەوانایان لێ بڕابو نوستبون لەبەرئەمە ئەو شارە گەورەیە کشو مات بو و سروەیەکی لێوە نەئەهات، بە ڕاستو چەپی ئوتێلەکەمانا لە ڕاستە شەقامەکەدا ماوەیەك ڕۆیشتم دوکانێکی کراوە یا لوکەنتەو یا جێگەی خواردنو خواردنەوەیەکم بەر چاو نەکەوت. بەلام بەو شەوە درەنگە پاكو تەمیزی لە عەقڵ بەدەری شەقامی گشتی ئەوەی ئەگەیاند کە خەڵق چەند بە تەنگ پاكو تەمیزیو جوانی شارەکەوەن، ئەگینا دوای بەزمو زەماوەند تا نیوە شەو کە بە هۆی جەژنیشەوە لە گەورەوە تا بچوك سەرمەست بوبون، بەم تەمیزییە نەئەما، ئەگەر بێتو ئەمە لە هونەری خەڵقەکەوە نەبێ، ئەبێ هونەری حکومەتی "تەفلیس"و دائیرەی بەلەدیە بێت، ئەمیش هەر جێی سوپاسە.

من نەمئەوێرا بچمە کۆلانەکانەوە لە ڕێ ونکردن ئەترسام، لەملای تریشەوە گەورەییو دڵ فریبی کۆشكو عەمارەتەکان، جێ جێ باخچە جوانەکان، جێگەی یاری منالان، لە هەمو باخچەیەکداو بەسەر هەمو کۆڵەکەو بەرزییەکەوە هەیکەلە گەورەو بچوکەکانی پیاوانی ناسراوی زانستیو سیاسەتو فەن ئەبلەقی کردبومو خۆمی لەبیر بردبومەوە، بەلام لە دەنگێکی نێری کابرایەکی درێژی تفەنگ بەدەس

وریا بومەوە کە بە قەڵپاغێکی سپی گەورەو قاپوتێکی تیسکنی پانو پۆڕی ئاودامانەوە لە دورەوە تێی خوڕیم. لە ڕێگە لە هەندێ ئەرمەنیو عەجەم چەند وشەیەکی ڕوسیو ئەو قسانەی کە زۆر پێویستەو بەکار ئەهێنرێت فێر بوبومو لەبەرم کردبو، بەڵام ئەوەم بە بیرا نەهاتبو وشەی "دوست" کە لە جێگەیەکی وادا بەکارئەهێنرێت بپرسمەوە خواو ڕاستان بیرم کەوتەوە کە "مەجید ئیسماعیل"ی ڕەفیق-سنفم لە ڕوسیە لە دیلی ڕزگاری بو گەڕایەوە عێراق، پێیان ئەوت "تەوارش-ڕەفیق" منیش بە دەنگی بەرز وەڵامم دایەوە، وتم "تەوارش" ئنجا لێی چومە پێشەوە، لە بەردەمیا من وەکو منداڵ وابوم سەرم تۆزێ لە عاستی پشتێنەکەی سەرئەکەوت، دەسی کرد بە قسەکردن بە ڕوسیو بە گورجی، من بە تورکیو بە ئینگلیزیو فەرەنسزی لەوم پرسی ئەویش تەقەی سەری ئەهات، بەڵام فیکەی لێدا کابرایەکی تر پەیا بو کەمێ تورکی ئازەربایجانی ئەزانی، لە یەك گەیشتینو پێشم کەوت کە دوکانێکم پیشان بدا، لە ڕێگە ئەیوت کە لە بنچینەدا تورکەو خاوەن دوکانەکەیش ئەرمەنی بو و تورکی ئەزانی، شەرابی چاكو مریشکی سورەوەکراوی هەبو، ئەوانەو بۆ ئیحتیات هەندێ هێلکەو پەنیریشم لێ کڕی، هەموی بە پارەی عێراقی ٧٥٠ فلسی گرتەوە.

لە تەورێز بەولاوە دونیا زۆر ساردبو منیش پاڵتۆیەکی ئاودامانی گیرفان فراوانم لەبەرا بو خواردنەکانم تێئاخنیو قاپە شەرابەکانم گرت بەسەر سنگمەوە، لە ئوتێل تێرو پڕم خواردو خواردەوە ئنجا لەناو جێگەیەکی پاكو تەمیزو نەرمو شلا سەرم نایە سەر سەرینی توکی قو و تا ڕۆژ لە ئاسمانا بەرز بۆوە لە خەو خەبەرم نەبۆوە.

بەیانی لە سەفارەتی تورکەوە زابتێك هاتو ئێمەی بردە سەفارەتو لای مولحەقی عەسکەری بینباشی ئەرکانی حەرب "محەمەد بەگ" بەرچاییمان کرد، نیوەڕۆش قاوەڵتی بۆ کردبوین لەو ڕۆژەدا "موختار بەگ"ی مومەسیلی فەوقەلعادەی تورك لە مۆسکۆ بو، "نەبیل بەگ" ناوێك وەکیلی بو. ئوتێلەکەمان لە سەفارەتی تورکەوە دور بو نەبیل بەگ وەکو تێی گەیاندین لەو هەرێمەدا لەبەر

نەبونی خۆرهەڵاتی و زمانزانی ناتوانین بحەسێینەوە، وایان بە موناسب زانی بچینە سەفارەتخانە، ئێمە پێمان خۆش نەبو، وتیان ئوتێلی خۆمان هەیە، بەڵام لە هەرێمێکە، ناوەکەی جوان نییە، وتمان وەکو چی؟ وتیان پێی ئەڵێن "شەیتان بازاڕ" چونکە لە تورك لە عەجەم لە کورد لە ئەرمەنی لە ڕوس لە گورجی لە هەمو تیرەیەکی تیایە، بەڵام هەرچیت بوێ تیا دەس ئەکەوێت و هەر زمانێك بزانی ئەتوانی قسەی پێ بکەی. وتمان لەمە باشتر نابێ و بڕیارمان دا بگوێزرێنەوە، شەیتان بازاڕ، بەڵام شەوێکی تریش لە "ئوریەنت ئوتێل" ماینەوە و بەم ڕەنگە لە شەونخونی ئەو شەوەی ئوتێلەکەدا لەگەڵ ڕوسەکان ڕامانبوارد.

سبەینێ لە شەیتان بازاڕ چوینە ئوتێلێکی بچوك وەکو یەکێ لە ئوتێلەکانی "حەیدەرخانە" لە بەغدا، ئەم ئوتێلە هی "محەمەد ئەفەندی" ڕێزەلی بو. بازاڕو دوکانەکانی ئێرە شورجەی بەغدای ئەهێنایەوە بەرچاوم، بە ڕاستی بازاڕی شەیتان بو، چونکە کاسبی وریا و فەنبازو چاوکراوەی لە هەمو قەومەکانی خۆرهەڵاتی تیا کۆ ببۆوە بە کاسبی و نان پەیاکردنەوە خەریك بون. محەمەد ئەفەندی خەڵقی "ڕێزە" بو. کاسبێکی دەوڵەمەندو پیاوێکی خۆشەویست و خاوەن چاکە بو، لەگەڵ خەڵکەکە لەوێ خۆشمان ڕائەبوارد و حەسابوینەوە، خواردەمەنی هەتا بڵێی هەرزان بو، ئێواران خواردن و خواردنەوە نزیکەی دو تارانی عەجەم ئەکەوتە سەرم. بە عومری خۆم حەزم لە تور نەکردوە، لەوێ هەمو ئێوارەیەك لەگەڵ مەزە توریشم ئەخوارد. توری تەفلیس سورو ناسك و شیرینە لەگەڵ توری ئێمەدا فەرقی عاسمان و ڕێسمانی هەیە.

تەفلیس یەکێکە لە جمهوریەتە شورەوییەکانی قەفقاسیای جەنوبی و نیشتمانی ستالینی زەعیمی ڕوسیەی شیوعیە. قەفقاسیا خۆی بەرزەخێکە لە بەین زەریای ڕەش و زەریای قەزیین (بەحری خەزەر). ئەم بەرزەخە کە هەرێمی قەفقاسیای لێ پەیا بوە بە زنجیرە کێوەکانی قەفقاسیا ئەبێ بە دو بەشەوە بەشی سەرەوەی کە ئەکەوێتە ئەودیوی ئەوروپا پێی ئەڵێن قەفقاسیای باکور بەشی ئەمدیوی کە ئەکەوێتە ئاسیا پێی ئەڵێن قەفقاسیای جەنوب. جەمهورییەتی

جورجیا ئەکەوێتە ئەم بەشەوە. ئەم هەرێمە دەشتاییە کە بەرەو زەریای ڕەش درێژ ئەبێتەوەو تەنیا ئاوی "ڕیبون"ی پیا ئەڕوا کە ئەڕژێتە زەریای ڕەشەوە خاکی ئەم دەشتاییە بەرزە لە زەمانی خۆیا "بورکانی" بوە، بەڵام کێوە ئاگرینەکانی ئێستە دامرکاون دەشتاییەکە بارانی زۆرەو هەوای گەرمە، لەبەر ئەوە چەڵتوك‌و ڕەزو باخ‌و توتنی زۆر لێ ئەکرێ. ئەم جەمهوریەتە لە باکورەوە بە کێوەکانی قەفقاسیاو لە جەنوبەوە جەمهورییەتی ئەرمەنی‌و لە خۆرهەڵاتەوە بە ئازەربایجانەوە لە خۆرئاواوە بە زەریای ڕەش دەورە دراوە. گەلێ بیری نەوتی تیایەو لەمە دەسکەوتێکی زۆربەی هەیە.

هەمو هەرێمی قەفقاسیای خوارو لە لایەن ئیدارەوە کراوە بە سێ بەشەوەو لە هەر یەکە لەم بەشانە جەمهوریەتێکی شورەوی دامەزراوە یەکێك لەم جەمهورییەتانە گورجستان-جورجیای ناو براوە، ئەوانی تر جەمهورییەتی ئەرمەنی‌و جەمهوریەتی ئازاربەیجانە. پایتەختی یەکەمیان ئەریوان‌و هی دوەمیان باکۆیە، کە کەوتۆتە سەر ڕۆخی زەریای (قەزوێن). جەمهوریەی ئازەربایجانی شورەوی لە دو سەرەوە شورەتێکی گەورەی هەیە لە ئاسیاو لە ولاتی ئێمەدا، چونکە لەو دو ملیۆن خەڵقەی کە تیا دائەنیشێ نزیکەی ملیۆن‌و نیوێکی موسڵمانە، باکۆی پایتەختی جەمهوریەت بە شاری نەوت ناسراوەو یەکێکە لە ناوچە هەرە بەکەڵکەکانی ناوچە نەوتییەکانی ولاتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست.

لە ناو پایتەختەکانی جەمهورییەتەکانی قەفقاسیای جەنوبا باکۆ دوای تەفلیس، یەکەم شارە بە گەورەیی‌و نزیکەی حەوت سەد هەزار نەفسی تیایەو لە پلەی دوەمایە. ئەریوان کە پایتەختی ئەرمەنییەکانە بە گەورەیی‌و بە نفوس لە پلەی سێیەمایەو نزیکەی سەد هەزار کەسێکی تیا ئەژی. جەمهوریەتی ئازربایجان ئەکەوێتە قەراغی لای جەنوبی خۆرئاوای زەریای قەزبین‌و تا سنوری ئێران درێژ ئەبێتەوەو لە نزیك ئاوی ئاراس ئەدا لە سنوری ئازربایجانی عەجەم، جەمهورییەتەکانی جورجیاو ئەرمەنی ئەکەونە خۆرئاوای ئەم جەمهورییەتە، باکۆ لەبەر نرخی ئابوری بە هۆی نەوتەوە بە خەتێکی ئاسن‌و لە ڕێی تەفلیسەوە

بەسراوە بە "باتوم"ەوە کە ئەسکەلەیەکی جورجیایە لەسەر ڕۆخی زەریای ڕەش، و بەم تەرحە لە بەینی زەریای ڕەش و زەریای قەزبیندا بە شەمەنەفەر هاتوچۆ ئەکرێ.

لە تەفلیسەوە خەتێکی تر ئەچێ بۆ "گومری" و لەوێدا ئەبێ بە دو پەل، یەکێکیان ئەوەی کە ئێمە لە جولفاوە تا لە سنوری ئێرانەوە پێی هاتبوینە تەفلیس. پەلەکەی تریان تەفلیس ئەبەستێ بە سنوری تورکیاوە و لەم پەلەوە بو کە ئەحمەد تەقی و هاوڕێکانی ترمان چوبون بۆ "صاری قامیش". جگە لەمەش هەر لە باکۆوە بەسەر ڕێی روستوفدا خەتێکی تری ئاسن ئەچێ بۆ مۆسکۆ.

٨٤

لاپەڕەیەك لە مێژوی قەفقاسیای کۆن

قەفقاسیا لە مێژوی خۆرهەڵاتا جێگەیەکی تایبەتی داگیر ئەکا، جگە لەمە لە حەکایەتەکانی پڕو پیرێژنا ناوێکی سیحراوی و ئەفسانەیی هەیە، جنۆکەکانی پشت کێوی قاف و حەکایەتی "دێوی سپی" گوێ ئاگردانی شەوانی زستان لە مێژوی ژیانی دەوری منالی هەمومانا لاپەڕەیەکی تایبەتی هەیە. باسی ئەم کێوانە لە تەورات و قورئانیشا هاتوە و بە پێی قسەی زانا گەورەکان "سەدد"ی "یاجوج و ماجوج" لە کێوی قافدایە و لە دێر زەمانێکا بۆ ڕێبڕین لەو تایەفە کێوییە دروست کراوە کە لە سنوری چین و تورکستانەوە هێرشیان ئەهێنا بە سەر وڵاتانی خۆرئاوا و لەم کێوانەوە بە ئاسیادا ئەهاتنە خوارەوە، هەندێك ئەڵێن ئەم تایەفانە بەشێك بون لە مەغۆلەکان کە لەژێر گەلێ ناوی وەکو "میگر" و "تاتار" و "سی تهین"دا ڕویان کردۆتە ئەوروپا و ئاسیا، ناوی "سی تهین" لە لایەن یونانیەکانەوە لەو بەشەی "مەغول" نراوە کە ٦٠٠ ساڵێك پێش زاین لە ڕێی قەفقاسیاوە هێرشیان هێناوەتە سەر ئاسیای خۆرئاوا، ئەم ناوە لە بەردە نوسراوەکانی "داریوس"یشا هاتوە کەوا لە "ئستەخر"ە.

هەندێ لە مێژوناسەکان لەو بیرەدان کە ئەهالی دەوروپشتی کێوی قاف لە دەس ئەم تایەفە وەحشیانە شکاتیان بردۆتە بەر "کورش"ی شای ئێران، ئەویش بۆ ڕێبڕین لەم هێرشهێنەرانە لە دەربەندەکانی کێوی قاف سەددێکی لە ئاسن دروست کردوە. ئەم سەددە کە ئەبو لە عەجایبەکانی عالەمیشا باس بکرایە لە قورئاندا بە سەدد یاجوجو ماجوج ناوی براوەو تا ئیمڕۆ لە قەفقاسدا جێگەو نیشانی ماوە. کورشی گەورە هەروەکو بە یەکخستنی وڵاتەکانی مادو فارس ئیمپراتۆریەتی مەزنی ئێرانی هێنایە ناوبانگی ئێرانی لە خۆرهەڵاتو خۆرئاوادا بەرزی کردەوە، گەلێ لە خاكو دەوڵەتەکانی ئەو دەورەی خستە ژێر حوکمی خۆیەوەو دونیای خستە ترسو لەرزەوە، بە دروستکردنی ئەم سەددە ئاسنینەش وڵاتەکانی باکوری لە هێرشی مەغۆلەکانی چینو تورکستان ڕزگار کردو خستنییە ئاسودەیی و ئەمنییەتەوە. بەمەیشا دەرئەکەوێت کە هەرچەند تەیموری لەنگ سەردەمێ "سەمەرقەند"و "تبلیس"ی خستۆتە ژێر حوکمی خۆی، بەڵام پێش ئەوەو لە مێژوی زۆر کۆنەوە (٦٠٠ پێش زاین) وڵاتی قەفقاس کەوتۆتە ژێر حوکمی ئێرانەوە. لەم وڵاتەدا کە لە گێتیدا عالەمێکی سەربەخۆو تایبەتی نزیکەی ٣٠ میللەت ئەژی و نمونەیەکە لە بورجی "بابل". ئازەربایجانی، جورجی (گورجی)، کورد، تورك، ئەرمەنی، ڕوس، عەجەم، یونانی، جولەکە، ئوسیشیان، ئەنجازین، ئەجارینو گەلێ تەرحی تر لە میللەتەکانی ئەم وڵاتە کە سەیرو نەبینراون.

٨٥

باطوم (باتوم)

لە تەفلیس هەشت ڕۆژ ماینەوە، ئینجا هەر بە شەمەنەفەر لەوێوە ڕومان کردە شاری بەناوبانگی باتوم کە ئیمڕۆ ئەسکەلەیەکی جەمهورییەتی جورجیایە لە سەر ڕۆخی زەریای ڕەش ماوەی بەینی تەفلیسو باتۆم ٢٤ سەعاتە بە شەمەنەفەر.

پێش ئەوەی بگەینە باتۆم لە ئیستگەی "گوتایس"ەوە تێپەڕین، دەمەدەمی ئێوارە گەیشتینە باتۆمو "بولڤار" لە ئوتێلی "ئاغا پترۆس" دابەزین. شەقامەکانی ئەم شارەیش وەکو هینەکانی تەفلیس زۆر پانەو هەتا چاو بڕکا ڕاستو درێژە، بەڵام خانوەکانی بەرزێکی ئەوتۆ نینو کەمی وای تیا هەڵئەکەوێت کە لە سێ نهۆم تێپەڕێت. باتۆم سەروەختێك یەکێك بو لە شارە گەورەو فراوانەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، بەینێکیش کرابو بە جێنشینی وەلی عەهدی پادشا، بەڵام لە چواریەکی دواییی قەڕنی نۆزدەهەم ڕوسەکان بیانویان بە سوڵتان عەبدولحەمیدی دوەم گرتو لەگەڵی کەوتنە شەڕەوە. دەوڵەتی عوسمانی ئەم جارە یارمەتی لە حکومەتەکانی خۆرئاوا نەدیو لەشکرەکانی تورك شکان– ڕوسەکان لە خۆرهەڵاتو لە خۆرئاواوە چونە خاکی عوسمانییەوەو قەفقاسیان داگیر کرد. لەسەر ئەمە لە بەینی حکومەتی ڕوسو عوسمانی پەیمانی ئایاستیفانوس لە ساڵی ١٨٧٨م ئیمزا کرا. بە پێی ئەم پەیمانە (پەیمانی بەرلین) کە دوای پەیمانی ئایاستیفانوس هەر لەو ساڵەدا کرا، شاری باتۆم لەگەڵ گەلی شارانی تری عوسمانی کەوتە دەس ڕوسەکان. ئنجا کە ڕوسە بۆلشەویکەکان هاتنە سەر حوکم هەرێمی قەفقاسیان کرد بە سێ جەمهوریەتو شاری "باتۆم"یان خستە سەر جەمهوریەتی جورجیاو لەوساکەوە بو بە ئەسکەلەیەکی ئەم جەمهورییەتە.

لەو ڕۆژەدا لە باتۆم باخچەیەکی زۆر گەورە هەبو لەبەر ڕۆخی زەریای ڕەشا تا ماوەیەکی دور درێژ ئەبۆوە، ئێواران ئەچومە ئەم باخچەیەو لەوێ گوێم لە مۆزیقە ئەگرت، ئەوانەی بۆ گەڕان ئەچونە ئەم باخچەیە لەبەر دەرگا بەرامبەر بە "بلیت"ێك شتێ پارەیان لێ ئەسەندن، بەڵام ئەم بلیتە تا حەفتەیەك حوکمی هەبو و پێی ئەچونە ژورەوە. باخچەکە یەکجار خۆشو گەورەو هەوادار بو بە درێژایی ڕۆخی زەریای ڕەشا بە پایتون تیا ئەگەڕان کچە ناسكو نازدارەکانی گورجی زینەتێکی تریان ئەدا بەم باخچەیە. من لە قەفقاسیا وا هاتە بەرچاوم کە ئەوەندەی بەشی پیاویان وشك ورو گرژو قەبەن، ژنیان ئەوەندە هێمنو ڕوخۆشو بەئەدەبن. لە باتۆمیش چومە حەمام، من تا ئەو وەختە خۆم فێری دوشو ئاوی سارد نەکردبو،

حەمامی باتۆم وەکو ئوتێل وابو، هەر کەسێك بچێ کلیلی ژورێك لە خاوەن حەمام وەر ئەگرێت، ئەم کلیلانە بەسەر ژمارەی ژورەکانەوە لەسەر لەوحەیەك هەڵواسراوە. ئەچی‌و ژوری خۆت ئەکەیتەوە، لە ژوری یەکەما ڕوت ئەبیتەوە لە ژورێ کە لە ناو ئەوی پێشوەوە بۆی ئەچی دوش‌و بانیوو جێگەی خۆششتنی خۆرهەڵاتی هەیە، کرێ بە سەعات حساب ئەکرێ، چەند سەعات بمێنێتەوە پارەی خۆت ئەدەی، ئیتر هەوەسی خۆتە حەز ئەکەی شەوو ڕۆژێکی تیا بە.

لە باتۆمەوە ئەبو بە پاپۆڕ بە زەریای ڕەشا بچینە ئەستەموڵ واتە لە خاکی ڕوسەوە ئەچوینە خاکی تورك. لەبەرئەوە پێویست بو پەساپۆرتی تازەمان بۆ بکرێ، لەم پەساپورتەدا ناوی من گوڕرا بە "عەلی فایەق بەگ"و ناوی مەحمودی خاڵم بو بە "حەسەن ئەفەندی"، ژمارەی پەساپۆرتەکەشم ٣٥و لە مێژوی ١٥ نیسان ساڵی ١٩٢٣ بو، ئەو دەمە کاربەدەستانی تورك بە ناوی "تورکیا بویوك ملت مجلسی حکومتی" ئەوراقیان ئیمزا ئەکرد. تا ئەمە تەواو بو و لە پاپۆڕێکا جێگەمان بۆ گیرا، هەفتەیەکمان پێ چو، ئێمەیش کەمێك لە شاری باتۆم گەڕاین، ئێوارەی ١٥ی نیسان ١٩٢٣ لە ئەسکەلەی باتۆم سواری پاپۆڕی "شەفلید" بوین لە قەمارەکانی پلەی یەکەما هەشت کەس هەبو من‌و فەتاح لەگەڵ ئەمانە بوین، خواردنیشمان بە یەکەوە لەسەر سفرەیەك ئەخوارد. وەکو فەرەنسە لەسەر نان لە جیاتی ئاو شەراب دائەنێن، ئاویش هەیە بەڵام بۆ فیز هەندێ کەس نایخۆنەوە، بارەکەمان ئینگلیزی‌و لە کەبتانەکەی بەولاوە کە ئینگلیز بو، هەرچی کرێ کارو تایەفەی پاپۆڕەکە هەیە هەمو کرێگرتەو خەڵقی یۆنان بون.

شەوێك لە نیوە شەوا بە دەم سەرئێشەوە خەبەرم بۆوە، دیاربو زۆرم ڤۆدکا خواردبۆوە، لە ژورەکەما کەس ئاگای لێ نەبو، هەندێ ڕشامەوە، ئاسپرینێکم قوت داو دەم‌وچاوم شوشت، پەنجەرەی ژورەکەم کردەوە، بایەکی ساردو توند هوروژمی هێنایە ژورەوە، پریشکی ئاویشی پێوە بو. زو پەنجەرەکەم داخستەوە کە سەرم لە دەرگاوە هێنایە دەرەوە گوێم لە غەڵبەغەڵبێ بو کە لە سەربانی پاپۆڕەکەوە ئەهات. لەو عانەدا یەکێك لە غوڵامەکانی پاپۆڕەکە بەوێدا هات، لێم

پرسی چە باسە؟ وتی: شوکور لە غەرق ڕزگار بوین، تومەز من ئاگام لێ نەبوە نزیکەی چوار سەعات بوە پاپۆڕەکەمان لەبەر فەرتەنە لە مۆلەکەدا بوەو هیچ کەس لە ترسا خەوی لێنەکەوتوە. هەمو چوبونە سەربانی پاپۆڕەکە لە عانی مۆلەکەدا ڕزگاری وەربگرن.

ئێوارەی ڕۆژی چوارەم گەیشتینە "قەواق" کە ئەسکەلەیەکی شاری ئەستەموڵە، لە دەمی گەروی زەریای ڕەشە، بە گرمەی تۆپ و دەنگی "الله اکبر" بیرمان کەوتەوە کە ڕەمەزانە. هێشتا ئادابی ئیسلام لەسەر پێ و شوێنی خۆی ئەڕۆیشت: "عەبدولمەجید" خەلیفە بو حوکمی مەدەنی لێ سەنرابۆوە، حوکمی دینی بە ناو مابو، لەگەڵ ئەمەیشا لە ئەستەموڵ هێزی سوێندخوارەکان دەسیان بۆ هەمو شتێ درێژ ئەکرد، هات و چۆ لە ژێر موراقەبەو پشکنیندا بو. ئەو شەوە نەیانهێشت بچینە ئەستەموڵەوەو لە قەواقیش لە پاپۆڕ نەچوینە دەرەوە، چراشیان لێ قەدەغە کردین، بە تاریکی لە پاپۆڕەکەدا ماینەوە. من دەفتەرێکم پێ بو ڕۆژبەڕۆژ بەسەرهاتی خۆمانم تیا ئەنوسی. نازانم لەبەرچی زۆر کەوتمە واهیمەوەو هەتا دەفتەرەکەم لەناو نەدا، ئۆقرەم نەگرت.

بەیانی زو لەگەڵ هەتاوکەوتن مەئمورێك پەیا بو، چوار زابتی لە هێزی سوێندخوارەکان لەگەڵ بو، سەرکەوتنە سەر پاپۆڕەکەمان، ئەمانە بۆ پشکنین و پرس و جواب هاتبون، تەماشای پەساپۆرتەکانیان کردین، هەندێ پرسیاریان لە کەپتانەکەمان کرد، ئینجا ویستیان جانتاکانمان بپشکنن، ئێمە هیچ دەنگمان نەکرد، بەڵام کە چاویان بە جانتا بچوکە "لۆك"کراوەکە کەوت وازیان لە جانتاکانی تر هێنا، وتیان جارێ ئەبێ ئەم جانتایە بکرێتەوە، بە کەپتانەکەمان وت: *نابێ ئەم جانتایە بکرێتەوە، چونکە لە تەفلیسەوە ئەوراقی ڕەسمی سەفارەتی تورکی تێخراوە بۆ وەزارەتی خارجیەی ئەنقەرە*، خەریك بون زۆرمان لێ بکەن، بەڵام لەناو خۆیانا ڕێ نەکەوتن، بو بە مشت ومڕو مقۆمقۆ دوایی ڕویان کردە ئێمەو وتیان *جانتاکە ئەکەینەوە، ئەگەر بەرگی ئەوراقەکان مۆرو نیشانەی ڕەسمی سەفارەتی پێوە بو نایانکەینەوە* وتمان *ئەویش ناکرێت*، چونکە

نازانین کە ئەم کارە چە جۆرە پرسینەوەیەك ئەهێنێ بەسەر ئێمە. مۆری ڕەسمی سەفارەت بەسەر لۆکەکەوە هەیەو ئەمە بەسە بۆ ڕاستی قسەکەمان. لە هەقیقەتیشا "لۆك"ی جانتاکە کەمێك شکابو مورەکەشی باش دیار نەبو، لەگەڵ ئەمەیشا دوای نیو سەعاتێك مشتومڕ لێمان گەڕان و ڕێیان داین کە بچینە ئەستەموڵەوە. کە پاپۆڕەکەمان کەوتە جوڵانەوە ئەو حەلە دەفتەرەکەم بیر کەوتەوە کە لەناوم داو بڕیارم دا کە لە یەکەم هەلدا تاوەکو لەبیرم نەچۆتەوە با زۆر بە کورتیش بێ لە سەرەوە لەبەر بینوسمەوە.

لە "قەواق"ەوە بۆ ئەستەمول هەر ئەوەندەی بەینی کازمیەو بەغدا ئەبێ، لە سەعات نۆو نیوی بەیانییەوە لە قەواقەوە کەوتینە ڕێ پێش قاوەڵتی گەیشتینە جێ،و لە "سرکەچی" چوینە "ئوتێل مەسەرەت"، بەڵام فەرەنسزەکان داگیریان کردبو، لەوێوە چوینە "عوسمانلی ئوتێل". من کە لە دەوری قوتابیەتیما ئەستەمولم دیبو، زۆر بە پەرۆش بوم کە جارێکی تریش ئەو جێگانە ببینمەوە کە تیا ژیاوم و یا پەیوەستییەکی هەیە بە ژیانی ئەو دەورەمەوە، لەبەر ئەمە ئیزنم لە فەتاح خواست کە ئەو ڕۆژە لێم بگەڕێت، ئیتر بە ئەستەمولا بسوڕێمەوە، دەسبەجێ ڕوم کردە ئەو جێگەیە کە لە جاری یەکەمما تیا میوان بوم، نزیك بە سرکەچی کە پێیان ئەوت "تەختە قەڵا" ئەم جێگەیەش لە ئەستەموڵ وەکو "شەیتان بازاڕ"ی تەفلیس بو، من لەم جێگە ناخۆشەدا لەو ڕۆژەدا هەفتەیەك مابومەوە حاڵەتی مناڵی و غەریبی زۆر کاری لێ کردبوم، بە سواری کەرو وڵاخ و عارەبانەو تریشقە لە سلێمانییەوە تا حەلەب و لەوێوە بە شەمەنەفەر تا "بێروت". ئنجا لە "بێروت"ەوە بە پاپۆڕو لە زەریای سپی ناوەڕاستەوە چوبومە ئەستەموڵ.

بۆ ئەو ڕۆژە ئەمە کەم نەبو، لە وڵات یەکجار زۆر دور کەوتبومەوە، ئێستە قوتابیەك ئیمڕۆ بەیانی لە بەغداوە سواری فرۆکە ببێ، پاش دو ڕۆژ لە نیویورکەوە تەلەگرافی گەیشتنی وەرئەگرت. لەو وەختەدا ئێمە لە سلێمانییەوە بە کەرو وڵاخ بە سێ ڕۆژ بە زەحمەت ئەگەیشتینە کەرکوك. ئەگەر بچوینایە بەغدا بە ڕێی "قرفە"داو بە دە ڕۆژ ئەگەیشتین. لە بەغداش تا هەفتەیەك لوت و لێومان

چەور ئەکردو تویژی فڕێ ئەدا تا دە دوانزە ڕۆژ دەموچاومان پەڵەپەڵە ئەمایەوەو لەبەر ئازاری پەنا ڕانمان گەلاوگەڵ ئەڕۆیشتین، ئنجا ئەهاتینەوە دۆخیانی جاران، ئەو جارەی کە چوبومە ئەستەمولْ حەوت ڕۆژ بە کەرو ولاخو بە شەمەنەفەر بە ڕێی بێروتەوە بوم، ئنجا لە بێروتەوە بە پاپۆڕ بە حەوت ڕۆژ گەیشتبومە ئەستەمولْ. ئەگەر هەر ڕێگەکە بژمێرین بەم تەرحە بو، بەلام لە کەرکوکو موسڵو حەلەبو بێروت، یەك مانگی خشت لەبەر دەستنەکەوتنی ولاخ یا عارەبانەو پاپۆڕو بە هەندێ هۆی ترەوە مانەوەو دواکەوتنیش بخەینە حسابەوە بۆئەوەی لە سلێمانییەوە بگەینە ئەستەمولْو دو مانگی بێ کەمو زیادمان پێ چوبو. کە ئیمڕۆ ئەم ماوەیە بۆ گەشتێکی دەوری عالەم بەسە.

لەبەرئەمە کە گەیشتبومە ئەستەمولْ ماتەمینی گرتبومی، چومە بازاڕ لە لای کتێبفرۆشێکی گەڕۆك یەك دو کتێبی توركی هەرزانم کڕی، یەكێك لەوانە حەكایەتەكەی "دون كیشوت" بو. بە ڕۆژ دوای ئەوە كە بە دواچونی ئیشوكاری خۆم ئەگەڕامەوە ئەو حەكایەتەم ئەخوێندەوەو بەمە خەمی تەنهایی‌و دوروڵاتی خۆم لەبیر ئەچۆوە، تا ئەو ڕۆژە حەكایەتی وا سەیرو خۆش‌و ئەنتیكەم نەخوێندبۆوە، جاری وا هەبو لە تریقەی پێكەنینی خۆم پێكەنینم بە خۆم ئەهات. دوای ئەوە كە تێكەڵ بە عالەمی ئەو ڕۆژەی ئەستەمولْ بوم لەم "پایتەختە" بەناوبانگەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی گەلێ لاپەڕەی وا جێگەی لە مێژوی ژیانما گرت كە بۆ قوتابی‌و یا منالێكی ئەو دەورە بە كەم دانەنرێت‌و نرخێكی تایبەتی بدرێتی. لەسەر نامەی كەریم بەگی برای ئەحمەد ئاغای كەركوكی، خاوەنی پێشوی نامیلكەی ژین لە ئەستەمولْ، مامۆستا نەجمەدین كەركوكی برای مامۆستا عەبدولخالق (ئەثیری) یەكەم كەسێك بو كە هاتبوە لامو بە هۆی ئەو لاوە كوردەوە كە بلیمەتی زەمانی خۆی بو، گەلێ كوردم ناسی‌و دوای ماوەیەكی زۆر كەم چوبومە ڕیزی ئەو قوتابییە كوردانەوە كە بە خوێنپاكی‌و جێی باوەڕ ناسرابون.

قوتابی کورد لەو ڕۆژەدا کەم نەبون و لاوەکانی سلێمانی لە چاو لاوە خوێنگەرمەکانی دیاربەکرو تەفلیس و خەرپوت و ئەرزڕۆمدا لە هیچەوە دیار نەبون. کۆمەڵی هێڤی(هیوا) کۆمەڵی قوتابیە نیشتمانییەکانی کوردی ئەوێ بو لە ئەستەمولٚ، مامۆستا نەجمەدین لە لقی ئیلاهیاتی دارلفنون دەرچوبو و، لە ڕۆژەدا مامۆستا بو لە مەکتەبێکی سولٚتانی، لە کۆلیجی حقوقیش ئەیخوێند. ئەوانەی چاویان پێکەوتوە ئەزانن کە چە ئاگرێك بو، کوردێك کە بە تەنگ سەری خۆیەوە بوبێ نەیئەوێرا نزیکی بکەوێتەوە، لە هەمو هەلێك و هەمو جێگەیەك باسی کوردایەتی ئەکرد و لاوانی کوردی وریا ئەکردەوە، کچی والیەکی تورکی هێنابو لە خەڵقی بۆسنە. لە پێش بڕانەوەی شەڕی گەورە بە ناچاری خۆی کوتابوە ئەو وڵاتەوە کە خرابۆوە سەر "سربستان". ئەم وڵاتە کە ئێستە یوغسلافیای پێ ئەڵێن.

دوای ئەوە مامۆستا نەجمەدین دەنگی بڕاو نەمانزانی چی بەسەرهاتوە. ئنجا من کە جاری دوەم و لەگەڵ فەتاح گەیشتمە ئەستەمولٚ و لە دوای ئەوە ئیزنم لە فەتاح خواستبو کە بەو جێگانەدا بگەڕێم کە لە دەوری قوتابیەتیما هۆگریم پێوە گرتبو ببو بە ئاشنای گیانیم، وەکو لە سەرەوە باسم کرد چومە "تەختەقەڵە"، چومە "چەنبەرلی تاش"، چومە "گەدك پاشا"، چومە ئەپارتمانی "هاجی بەگ" کە لە "گەدك پاشا" بو و دوای داخرانی کۆلیجەکان لەگەڵ یەك دو قوتابی تری عێراقی هاوڕێیەتیمان تیا ڕابوارد، چومە وەزارەتی حەربیەی پێشو، چومە "فاتیح"، "ایا سوفیا"، "بابی عالی"، "سولٚتان ئەحمەد"، "غەڵەتە"، "خواجە پاشا"، "بەی ئوغلو"، "تەقسیم"، سواری پاپۆڕ بوم، چومە "قادی کوێ"، "یلدز" سەرای مێژویینی سولٚتان عەبدولحەمید. خولاسە تا توانیم و بۆم کرا ئەو ڕۆژە تا ئێوارە گەڕام و گەڕام.

لە دو جێگە، یەك لە بەردەمی قرائەتخانەکەی "چەنبەرلی تاش" دوەم لەبەر دەمی دەرگاکەی ئاپارتمانی "هاجی بێك" بەینێك وەستام و ئەو ڕۆژانەی کە لە ڕابوردودا لەوێدا، ڕامبواردبو هاتەوە بە بیرما و چەند دلۆپێك فرمێسکی گەرم بە چاوەکانما هاتە خوارەوە. ئەپارتمانەکە هیچ نەگۆڕابو، ئەوەندە هەیە کە کرابو بە

جێگـەی پاکردنـەوەی جلوبـەرگ‌و ئوتـودان. هـەواڵی کـەس‌و کارەکـەی "هـاجی بەگ"م پرسی، وتیان لە ئەستەموڵ نەماون‌و چونەتەوە یونانستان، چونکە ئەم عائیلەیە یۆنانی بون. ئێوارە گەڕامەوە ئوتێل، فەتاح بەبێ ئۆقرە چاوەڕوانم بو وتی: چومە لای *(محێدین پاشا) پێی وتوم کە ڕۆژێکی وا نیە ئێوە لە ئەستەموڵ بمێننەوەو پێویستە کە دەسبەجێ بکەونە ڕێ‌و ساتێ زوتر خۆتان بگەیەننە (ئەنقەرە)*. محێدین پاشا یەکێك بو لە ژەنەڕاڵەکانی مستەفا کەمال‌و ئەو ڕۆژە حاکمی ئەستەموڵ بو. هەر ئەو ڕۆژە ئەمریشی دابو بە پاپۆڕێك لە پاپۆڕەکانی شـەرکەتی خەیریـە کـە ئەچـوە "ئیـزمیر" قەمارەیـەك بـۆ مـن‌و فـەتاح دابنـێن کـە سـبەینێ بـەیانی پێـی بکەوینـە ڕێ، زۆرم پـێ نـاخۆش بـو لـە شـارێکی وەکـو ئەستەمۆڵدا تەنیا ڕۆژێك بمێنمەوە، وەکو تریش دڵخۆشی خۆم بەوە دایەوە کە ئەو ڕۆژە بە قەدەر دە ڕۆژ گەڕابوم‌و سەری زۆری ئەو جێگانەم دابو کە ئەمویست بیانبینم.

لەگەڵ ئەمەیشا دوای نانخواردن، دوبارە چومە دەرەوە بۆ چایخانەی بەغدا کە لـە وەختـی قوتابیـەتیما حـەبیب ئاغـای سـنەیی ئـەیگێڕا. ئـەم چـایخانەیە لـە "سرکەچی" هەر مابو، بەڵام خاوەنەکەی گۆڕابو. لەوێ توشی جەمیلی کوڕی عەلی ئەفەندی زابتی مۆزیقەی خەڵقی سلێمانی هاتم، جەمیل کە دوایی بە ڕەحمەتی خوا چو، ئەو وەختە یوزباشی بو لە ئۆردوی تورك، برای مامۆستا ئیسماعیل حەقی شاوەیس‌و موهەندیس سەدیق ئەفەندی باوکی نوری شاوەیش بو، ئەم زابتە کوردە لە لاپەڕەی نیشتمانپەروەریا ناوێکی بەرزو ناسراوی هەبو. کە "سلێمان نەزیف بەگ"ی والی موسڵ لەشکری تورکی نارده سەر خوالێخۆشبو شێخ عەبدوسەلامی بارزان، جەمیل لەو لەشکرەدا زابتی تۆپچی بو، یاخی بو و تۆپەکانی خۆی بەرامبەر بە کورد بەکار نەهێنا، ئەم کوردە بە شەرەفە لەسەر ئەمە گیراو خرایە ژێر موحاکەمەوە. بەڵام لە مەحکەمەی عەسکەری نەترساو بۆ ڕزگارکردنی سەری خۆی لە گوللەی تورك ورەی بەرنەدا، ڕەپ‌و ڕاست وتی: *"من کوردم‌و بۆئەوە نەبوم بە زابتی تۆپچی کە ئەم تۆپانە بگرمە میللەتی خۆم"*.

ئەو کە ئەمەی وتبو بە تەمای ئەوە بو کە بنرێت بە نیشانی تفەنگەوە، کەچی بە جلوەی قەدەر لە کوشتن ڕزگار بو، بەڵام تا ما بە چاوی خائن تەماشا ئەکرا. لە حەلێکا کە لە زابتە بلیمەتە زیرەکەکان ئەژمێررا، لەبەر ئەمە هاوڕێکانی لە خۆی خوارتر گەیشتنە پایەی ژەنەراڵو ئەو هێشتا لە ئەستەموڵ یوزباشی واتا ڕەئیس بو، ئەویش بەبێ کارو لەبیر چو لە ژێر موراقەبەی "خەفتە"دا. ئەو شەوە پێکەوە کەمێك گەڕاینو چوینە (ئوروزدی باك– عومەر ئەفەندی)، من لەوێ دەستی جلی هاوینیو پێڵاوو ملیوانە (بویون باغ)و دو دارعاسا (باستۆن)م کڕی، نزیك نیوە شەو لە جەمیل جیا بومەوە گەڕامەوە ئوتێل.

٨٦

شاری ئزمید

بەیانی زو ئینزیباتێکی تورك هاتو بردینی بۆ سەر ئەو پاپۆڕەی کە پێی ئەڕۆیشتین و دایمەزراندین، دوای چوار پێنج سەعاتێ گەشتی زەریایی لە بەحری مەڕمەڕە نزیك نیوەڕۆ گەیشتینە شاری بچوکی ئیزمیت (ئزمید) نورەدین بەگ ناوێك قائمقامی ئزمید بو، لە ئوتێلی بەلەدیە میوانی کردین، لەم حەلەدا لە سەفارەتی ئەفغانەوە میوانێکی تریشمان هاتە لا. فەتاح هاوڕێی زابتی زۆری هەبو لەگەڵیان کەوتە باس و قسەوە بە تایبەتی باسی لیستەی تەرفیعات زۆر بە پەرۆش بو لە هەمو هەلێکا لێی ئەپرسیەوە، چونکە لە ئوردودا یوزباشی بو، گەیشتبوە کاتی تەرفیع. من تۆزێك چومە دەرەوە هەر لەولای نادیەکەوە ئەمبەرو ئەوبەری شەقامەکە سەرقەبران بو، دیواریشی بۆ نەکرابو بەڵام درەختە جوانەکانی "سەرو" و "شۆڕەبی" دیمەنێکی شیرین و دڵگیری دابو بەم سەرقەبرانەو سێبەرێکی فێنکی لێ پەیا کردبو. من بە خوێندنەوەی "کێل"ی قەبرەکانم کاتێك بەسەر برد، کەوتبومە زەریای لێکدانەوەوە، نەفەرێکی تورك بە ناوی خۆمەوە بانگی کردم، ئەوساکە وریا بومەوە لە نادی چاوڕێیان ئەکردم بۆ قاوەڵتی.

بۆ شەو بە ئەمری "نورەدین" پاشای قائیدی ئوردوی یەکەم لە نادی زابتان زیافەتمان بۆ کرا، لەوێ چاوم بە "ئەحمەد فەخری" ملازم کەوت، کچەزای حاجی سلێمان ئاغای کەرکوکی و لە مەکتەبی ڕشدییەی عەسکەری لە سلێمانی پێکەوە ئەمانخوێند. هەر ئەو شەوە دوای نانخواردن چوینە ئێستگە، ئەحمەد فەخری تا ئێستگە لەگەڵمان هاتو لەوێ سواری شەمەنەفەر بوین و لە ئێستگەکانی "ئەسکی شەهر" و "پۆلادلی"یەوە ڕۆیشتین و چوینە ئەنقەرە.

٨٧
ئەنقەرە

لە ئەنقەرە: کە گەیشتینە پایتەختی تازەی تورکیا، پێمان نابوە هەفتەی چوارەمی نیسان، گەرما دەسی پێکردبو لەو ڕۆژەشا ئەنقەرە ناتەواویی زۆر بو، ئەهالی و حکومەت تازە دەسیان کردبو بە دروستکردنی هەندێ بینا. نەشات و بزوتنەوەیەکی ئەوتۆ بەرچاو نەئەکەوت، نیشانەی گۆڕان و ئینقلاب دیار نەبو، ساردوسڕی، بێ خوێنی و کەمتەرخەمی نەئەشارایەوە، ڕوی خۆش و لێوی بە خەندە نەئەبینرا. بە شەقامەکانا دورو درێژ ئەگەڕام، ئەمڕوانیە مەغازەکان، شانم لە شانی یەکێ نەئەکەوت، لە بەرێکەوە ئەپەڕیمەوە ئەوبەر، تەماشای ڕاست و چەپم ئەکرد، لە چارەکە سەعاتێکا زەحمەت عارەبانەیەك بە شەقامەکەدا تێئەپەڕی و ئۆتۆمبێل بەدی ئەکرا. بە ناوەڕاستی شەقاما بە ئاسایی هاتوچۆ ئەکرا. بۆ ڕێکخستنی هۆی گوێزانەوە، پۆلیس دانەنرابو، چونکە پێویستیان بەمە نەبو. بە کورتی ئەم شارە هەروەکو لە لایەن دیمەن و هەڵکەوتی تەبیعییەوە لەوانە نەبو کە بکرێ بە ناوچەی حکومەتێکی عەسری. کەمالیەکانیش تا ئەو ڕۆژە نەیانپەرژابو بە تەرزێکی وا ڕێکی بخەن و ئاوای بکەنەوە کە لە ناوچەی حکومەت بچێ.

خەلیفە "عەبدولمەجید" لە ئەستەموڵ دائەنیشت. مستەفا کەمال و هەیئەتی وەزارەت لە ئەنقەرە. لەبەرئەوە ئەنقەرە بە تەواوی تەمسیلی ناوچەی دەوڵەتی نەئەکرد. ئەستەموڵ گەلێ مەزاهیری دەوڵەتی بۆ خۆی بڕئەدا، ناوچەی بازرگانی، سیاسی، خوێندەواری وردە وردە ئەگوێزرایەوە ئەنقەرەو خۆراواییەکان هێشتا ڕویان بەتەواوی تێ نەکردبو، لوکەنتەیەکی باش، گازینۆیەکی پاك‌وتەمیز جێگەی ڕابواردنێکی خۆش، سینەمایەکی ڕێکوپێك، کتێبخانەیەکی گەورەو جێیەکی کۆبونەوە، یا موحازەرە یا تەمسیلێك، باخێکی گەشت و سەیران بەرچاو نەئەکەوت و پیاو سەری سوڕ ئەما و نەیئەزانی چۆن و لە چە جێگەیەك ڕابوێرێت.

پاش نیوەڕۆی ٢٥ی نیسانی ١٩٢٣و دوای ڕەنج و مەشەقەتێکی دورو درێژ گەیشتبوینە ئەم ئوتێلە کە لە شەقامێکی گشتیدا ئوتێلێکی بچوك و بێ ئەهمیەت بو، بەڵام لەو ڕۆژەدا لە ئوتێلە باشەکانی ئەنقەرە ئەژمێررا کەچی لە گەڕاجی تۆزێك پاكوتەمیزی ئیمڕۆی بەغدا باشتر نەبو. شکی تیا نیە کە ئەوەتان بە خەیاڵا نایەت لەو ئوتێلەدا بیر لە باوەشێنی کارەبا، لە سندوقی بەفر یا لە تەلەفۆن بکەنەوە. نەك ئەمانە بەڵکو جێگەی ئاو بە خۆداکردنیشی تیا نەبو.

نزیك ئێوارە تۆفیق بەگی یاوەری ڕەئیسی هەیئەتی وکلاء (ڕەئیسی وزەرا) هاتە لامان و بە ناوی ڕەئیسەوە بەخێرهاتنی کردین، لەو ڕۆژەدا حسێن ڕەوف بەگ ڕەئیسی وزەرا بو. بڕیارمان دا کە سبەینێ یاوەرەکەی بێتەوەو پێکەوە بچینە دائیرەی ڕیئاسەت. شێخ مەحمود فەروەیەکی زۆر نایاب و هەندێ دیاری تری ناردبو بۆ حسێن ڕەوف بەگ. ئەوانەیشمان دایە کە ئەو شەوە بۆی بەرێتە ماڵەوە. ئێوارە لە لوکەنتەیەکی نزیك ئوتێلەکەمان نانمان خوارد. چاکترین خواردن کە لەم لوکەنتەیە ئەکرا "مومبار" بو. لە ئیشی هەویرو شیرینی تورکەکان پێشکەوتون، خواردنەکان هەرچەند کەم بو، بەڵام پاك و تەمیزو هەرزان بو، دوای نانخواردن من چومە چایخانەیەك کە ئەیانوت پیاوانی موناسیب و گەورەی تیا دائەنیشێ، کەچی لەگەڵ حەمامی ژنانی ئێمەدا ئەوەندە جیاوازی نەبو، کە ئەوان بە جلەوە دانیشتبون، کورسی بە کورسییەوە ڕێگەی هاتوچۆ نەبو. دە دەقیقە زیاتر بە پێوە وەستام تا کورسییەکیان بۆ هێنام، بە هەزار حاڵ ئاخنیمە بەینی کورسی دانیشتوەکان و دانیشتم.

پیاڵەیەك چایان بۆ هێنام، مێز نەبو، جێگە نەبو مێزی لێدانێن، لەبەر ئەوە پیاڵەکەم گرت بە دەستەوە. درۆی تیا نیە کە بڵێم بە ئاسانی ڕێگە نەبو چاکە تێك بدەم، سەرەڕای ئەمە کابرا وتی: *"بدە پارەی چاکە!"* . تێگەیشتم کە پارە لە پێشەوە ئەدرێ، پیاڵەکەم دایەوە دەستی بۆ ئەمەی بتوانم دەس بکەم بە گیرفانما، کاغەزێکی لیرەییم دایە. (٩٥) قورشی دامەوە. بەمەدا زانیم کە پیاڵەیەك چا بە پێنج قروشە، بەڵام تا ئەم ئاڵوگۆڕە کرا چاکەم سارد بۆوەو لە عەمەل کەوت،

هەستامو هاتمە دەرەوە. وەکو لە زیندانێك هاتبمە دەرەوە نەفەسێکی درێژم هەڵکێشاو جارێکی تر نەچومەوە چاپخانەی گشتییەکان.

بەیانی تۆفیق بەگ هاتەوەو ئێمەی بردە وەزارەتی خارجیە، لە ٢٨ی نیسانی ١٩٢٣. ئەم دائیرەیە لە خانویەکی ئیعتیادی ئەچو، کام دائیرەی مودیریەتێکی ئیمڕۆی بەغدا بگری لەگەڵ جێنشینی ئەو ڕۆژەی ڕەئیسی وزەرای ئەنقەرەدا بەرئاورد ناکرێ. چونکە زۆر لەو نمودەترە. لەو ڕۆژەدا عیسمەت پاشای وەزیری خارجیە لە لۆزان بو. لەوێ محێدین بەگ ناو بین باشی ئەرکانی حەرب، چاوەڕێی ئەکردینو بردینیە ژوری خۆیو لەگەڵمان کەوتە قسە، بە پێی عادەتی تورکە سیاسییەکان زۆر دەمی لە دینەوە ئەدا، وا دیار بو کە ئەویش لەو خەیاڵەدا بو کە کورد موسڵمانێکی سافیلکەو کەم ئەقڵنو بە "دین" تەفرە ئەخۆنو بە پارە ئەگیرێن. ئێمە لە لای محێدین بەگەوە ئەچوینە لای حسێن ڕەوف بەگ. بۆیە کابرا ئەیدواندین تا لە بیروباوەڕمان بگا. لە لایەکی تریشەوە ئەیویست بمانخاتە سەر ڕێو تێمان بگەیەنێ کە چۆن ئەبێ بدوێینو جگە لەمەیش ئامادە بین بۆ بیستنی قسەکانی ڕەئیسی وزەرا لەگەڵمان محێدین بەگ باسی "غەزا"و باسی کوشتاری گاورو پاکردنەوەی وڵاتی بۆ ئەکردین لە کوفر، ئەیوت: *"ئێمە لەوەدا شکمان نییە کە برا کوردەکانمان لەژێر بەیاخی شێخ مەحمودا غەزای ئینگلیز ئەکەنو وڵاتەکەیان لە گاور پاك ئەکەنەوەو لەگەڵ ئێمە تورکەکانی برای دینییان یەك ئەگرنەوە، خۆیان ئەهاوژێنەوە باوەشی ئێمە. ئەگەر بێنەوە ژێر سێبەری بەیاخی تورك، بەمە خۆشەویستیو برایەتی گەورەی تورك دەس ئەخەنەوەو لە ژێر باڵی حکومەتی ڕاستو خاوەن عەدالەتی مستەفا کەمالدا ئەحەسێنەوە"*.

من لەم قسانە بە ڕاستی پەست بومو تێگەیشتم کە بە خۆڕایی بەم جۆرە قسانەوە بەرەو پیریمان ئەکەن، مەبەس ئەوە بو کە بزانین موحیتی ئەنقەرە شتێکەو موحیتی ڕەواندز شتێکی تر. ئەو شتانەی کە لە بازاڕی ڕەواندزا پێمان ئەفرۆشرا هەموی مناڵهەڵخەڵەتێنەو بابەتی لادێییەو لە ئەنقەرەدا دەسناکەوێو نافرۆشرێ. لەگەڵ ئەمەیشا ئەمزانی کە لەم دەمپشکنینەدا ڕەوشتی حکومەت

بەرامبەر بە ئێمە دائەنرێت. خۆم پێ ڕانەگیرا مەجرای قسەم وەرگێڕا بەسەر داواکانی کورددا. محێدین بەگ ڕوی گرژ کردو وتی: *با بچم عەرزی ڕەئیسی وزەرا بکەم کە ئێوە ئامادەن بۆ چاوپێکەوتنی*. ئەوەندەی پێ نەچو گەڕایەوەو وتی: *فەرمون*. بەڵام ڕوی کردە منو وتی: *"زۆر تکات لێ ئەکەم نەزاکەتی وەزع بێنە بەر چاوتو بە پێی ئەوە قسە بکە. حەز ئەکەم ڕەئیس دڵی لێت کرمێ نەبێ، نابێ ئێمە بە پێی پڕوپاگەندەی بێ ئەساسی ئینگلیز تەفرە بخۆینو لەناو خۆمانا لە ڕێگەی یەکێتیو برایەتی لا بدەین"*.

کە چوینە ژوری ڕەئیسی وزەرا بە پێوە چاوەڕێی ئەکردین، دەسمان گوشی، بە گەرمەوە بەخێرهاتنی کردینو ئەمری کرد بە دانیشتنمان، ئنجا خۆشی دانیشتو دەسی کرد بە پرسین لە سلێمانیو لە شێخ مەحمود. پێمان وت کە ئێمە دو مانگ ئەبێ سلێمانیمان بەجێ هێشتوەو هەرچی ئەزانین کۆنە. لەبەر ئەوە بەتەماین کە لە ئەنقەرە باسو هەواڵی تازەی سلێمانیو شێخ مەحمود وەربگرین، وەڵامی داینەوە وتی: *"دوای دەرچونی ئێوە لە سلێمانی، ئینگلیزەکان داوایان لە شێخ مەحمود کرد کە سلێمانی بەجێ بهێڵێتو بچێتە بەغدا، دیارە کە بە قسەی نەکردنو لەگەڵ ئوزدەمیر لە ڕەواندز بۆ خۆپاراستن تەرتیباتی وەرگرت، لەسەر ئەمە سلێمانییان بۆمباباران کرد، منیش (واتا ڕەوف بەگ) دەسبەجێ بە شفرە عیسمەت پاشام لە لۆزان ئاگادار کرد، پێم وت کە لە لای (موئتەمەر) بە شیدەت لە ئینگلیزەکان پروتستو بکاو پێیان بڵێت کە ئەم کارە پێچەوانەی ئەوەیە کە تا ئەنجامی موئتەمەر لە لایەن ڕاگرتنی "ستاتوکۆ" وە بڕیاری لەسەر درابو*، دوای ئەمەش ڕەوف بەگ وتی: *"ئیتر لەوانە نیە جارێکی تر تا ئەنجامی موزاکەراتی موئتەمەری لوزان، ئینگلیزەکان بتوانن سلێمانی بۆمباباران بکەن"*.

ئێمەش سوپاسمان کرد، جانتای ئەوراقەکانی پێمان بو مۆری نەکرابۆوە، پێشکەشمان کردو وتی: *"من شەو لەماڵەوە بە شێنەیی ئەیانخوێنمەوەو لە دواییدا پێشکەشی حەزرەتی غازی پاشای واتا مستەفا کەمال ئەکەم. ئەوەندە هەیە کە مەجلیسی گەورەی میللەت ئێستە لە حاڵەتی کۆبونەوەدا نیەو تەعتیلی*

هەیە، لەبەرئەوە جاریٚ ناتوانین لەم لایەنەوە هیچ بڵێین یا شتێك بكەین. بە تایبەتی عیسمەت پاشاش لە لۆزان بۆ مەسەلەی ولایەتی موسڵ خەریكەو لەوەدا شكمان نییە كە داوای تورك سەر ئەكەویٚ‌و موسڵ ئەگەڕێتەوە باوەشی دایكی نیشتمان، ئەو وەختە دیارە كە كوردەكانیش بە ئامانجی خۆیان ئەگەن‌و لەگەڵ توركەكان، برای دینی‌و مێژوویی‌و دێرینیان، یەك ئەگرنەوەو لەژێر چنگی غەدرو ئیستعماری ئینگلیزە گاورەكان دێنە دەرەوەو ڕزگاریان ئەبیٚ، جەنابی شێخ مەحمودیش جگە لە سەواب (ثواب)ی ڕۆژی قیامەت لە دونیاشا بگا بە بەری غەزای قارەمانی خۆی.

من بەمە تێگەیشتم كە واجبی ئێمە ئیتر تەواو بو و پێویستە كە تا توركەكان خۆیان شتێكمان لیٚ داوا نەكەن‌و ئیشێكمان پیٚ نەسپێرن، باسی مەسەلەی كورد نەكەین‌و لەبیر خۆمانی بەرینەوە، لەبەرئەمە دوای قاوەخواردنەوەو جگەرەكێشانێك بە گفتوگۆیەكی "ئافاقی"یەوە ڕامانبوارد ئنجا ڕەئوف بەگ هەستایە سەر پیٚ. ئەمە نیشانەی ئەوە بو، كە ئیتر دوایی بە دانیشتن درا، ئێمەش هەستاینە سەر پیٚ، بەڵام پێش ئەوەی دەس بگوشین‌و لێی جیا ببینەوە، وتی: *"من ئیمڕۆ خەبەری گەیشتنی ئێوە ئەدەم بە ئوزدەمیرو پێی ئەڵێم ئەویش شێخ مەحمود ئاگادار بكاو تێشی بگەیەنیٚ كە زۆرمان پیٚ خۆش بو، بۆ ناردنی ئێوەو بە تایبەتی لەوە كە بڕیاری داوە بەرامبەر بە ئینگلیزەكان غەزا بۆ ڕزگاری كورد لە چنگیان، ئەم فیداكارییە ئەكا، و سەلامی حەزرەتی غازی مستەفا كەمال‌و ئیحتراماتی منی پێشكەش بكە"*.

ئنجا ڕوی كردە من‌و وتی: *"تۆیش بە تایبەتی بۆ شێخ مەحمود بنوسە كە ئێمە چۆن بە هاتنتان‌و لە كردەوەی (خودا پەسەندانەی) شێخ مەحمود بەرامبەر بە ئینگلیزەكان خۆشنود بوین، و بە هەمو هێزێكمانەوە ئامادەین بۆ یارمەتی ئەو و سەركەوتنی لەم غەزایەدا كە ئەیكاو لەبیرمان ناچێتەوە، كە لە سەرمانە ئەجری غەزاكەی بدەینەوە، با ئەویش بزانیٚ كە مەجلیسی گەورەی میللەت لە تەعتیلایەو*

وەڵامی نوسینەکانی تری شێخ مەحمود بەسراوە بە کۆبونەوەی مەجلیس و دەرکەوتنی ئەنجامی تەقەلاکانی عیسمەت پاشا لە موئتەمەری لۆزان.."

شکی تیا نیە کە خوێندەوارە بەڕێزەکان لە مەغزای ئەم ئەسپاردەیەی ڕەئیسی وزەرا بە من تێئەگەن. ئیتر دەسی ڕەئوف بەگمان گوشی و هاتینە دەرەوە، یاوەرەکەی لەگەڵمان هاتبو، ڕایسپارد عارەبانەیەکیان بۆ هێنایین، سواری بوین و گەڕاینەوە ئوتێل. من لە فەتاح سەرم سوڕما، چۆن لەو هەمو قسەو پڕوپاگەندەیە کە لە سلێمانی ئەیکرد، یەك وشەی لەبیر نەمابو بەرامبەر بەم وەزعە لێوی بەر لێو نەنا، من ماتەمینی بە تەواوی دایگرتم، تا یەك دو سەعات قسەم لەگەڵ فەتاح نەکرد، ئەو باش لە من تێگەیشتبو، بەڵام هەوڵی ئەوەی ئەدا کە خۆی بە تەواوی دەرنەخا، دڵیشی ڕائەگرتم و نەیئەویست کە وا تێبگەم لەگەڵ من لە یەك بیروباوەڕا نیە. لە پاشملەی تورکەکان لەگەڵ من و لە پاشملەی من لەگەڵ تورکەکان بو، بەڵام کە هەمو ئەکەوتینە شوێنێك قسەی بۆ من و ئەوان ئەهێشتەوە، خۆی تێکەڵ بە قسە نەئەکرد.

من لە ئەنقەرە کەسم نەئەناسی، بەڵام فەتاح زۆر ئاشنای هەبو، بە هۆی ئەوەوە منیش چەند کەسێکم ناسی، و لە چەند زیافەتێکی تایبەتیدا هەندێ دۆستی باشم پەیا کرد. لەمانە هەرە باشەکەیان و بەجەرگەکەیان حاجی شوکری بەگی مەبعوس بو، ئەم پیاوە یەکێك بو لە کوردەکانی تورکیان کۆنە میر ئالای عەسکەری بو، لە شەڕی ئیستقلالی تورکیا لە جەبهەی خۆرئاوا (ئایدین) بەرامبەر بە فەرەنسزەکان شەڕی کردبو، لە ئەجری ئەوەدا لە مستەفا کەمال نزیك ببۆوە و کرابو بە مەبعوس، واتا یەکێك بو لە مەجلیسی گەورەی میللەت، بەڵام لەو ڕۆژەدا چوبوە ڕیزی موخالیفەکانی مستەفا کەمال و بە ئاشکرا لە پاشملەی ئەدوا، بۆ جاری یەکەم لەگەڵ فەتاح زیافەتی بۆ کردبوین و لە ماڵی خۆی لەگەڵ یەك دو مەبعوسی تری کورد یەکتریمان ناسی. دوای ئەو شەوە ئیتر حاجی شوکری بەگ لە من نەبۆوە و ئەغلەبی ڕۆژ یا قاوەڵتی یا بۆ ئێوارە ئەیبردمە ماڵی خۆیان و بە یەکەوە دورو درێژ سکاڵامان ئەکرد.

بە هۆی ئەم زاتەوە زۆر شتم بۆ دەرکەوت، چەند ڕۆژێك پێش گەیشتنی ئێمە بۆ ئەنقەرە، یەکیٚ لە مەبعوسەکانی "ترابزون" داوێکی بۆ نرابۆوەو بە وێنەیەکی وەحشیانە لەناو برابو، چونکە ئەو مەبعوسە لە موخالیفەکانی مستەفا کەمال بو، کوشتنەکەیان لەو ئەزانی، باسی ئەم موئامەرەیە لەو ڕۆژەدا بە دزیەوە ئەگێڕرایەوە، بەلاٌم من بە تەواوی لە کارەساتەکە ئاگادار بوم. ئەو مەبعوسانەی کە شکیان لە خۆیان بو، ئەشترسان و زۆریش بەجەرگ بون. وا دیار بو کە هێشتا مستەفا کەمال نەگەیشتبوە ڕادەیەك کە موخالیفەکانی زۆر لە ژورو خۆیانەوە بێتە بەر چاویان، ئەوەندە سڵیان لیٚ نەئەکردەوە، هاوڕێی غەزای دوێنیان بو، هەمو خۆیان بە یەکێك ئەزانی، وەکو مستەفا کەمال.

هەرچەند مستەفا کەمال پشتیوانی زۆری هەبو و هێزی بە دەستەوە بو، بەلاٌم ناحەزەکانی لە تەقەلا نەئەکەوتن و هیوایان هەبو کە "موازەنە" ڕابگرن، لەوە گەیشتبون کە مستەفا کەمال بڕیاری داوە دەسیان لیٚ بوەشێنیٚ و لە ئاینی ئەوا لێبوردن نیە. لەبەر ئەمە وریا ببونەوەو خۆیان لە هەڵە ئەپاراست، شوکری بەگ لە عەشیرەتی خۆی پێنج کوردی لە ماڵی خۆیا ڕاگرتبو، ئەمانە هەر شاڵ و شەپکی کوردییان لەبەرا بو، خەنجەرو دەمانچەیان لە خۆیان نەئەکردەوە، تفەنگەکانیشیان بە دایم لەبەر دەسیانا بو، شەو تا بەیانی بە نۆرە ئێشکیان ئەگرت، شوکری بەگ ژن و ماڵی نەبو، خۆی بە تەنیا بو، لەبەرئەمە پیاوەکانیشی لە ماڵەوە بە بست لێی جیا نەئەبونەوە، بەلاٌم لە دەرەوە بە تەنیا ئەگەڕا، ئەوەندە هەبو شەوان نەئەچوە دەرەوە، وەکو تێی گەیشتبوم حسێن ڕەئوف بەگی ڕەئیسی وزەرا کە وشەی "غازی" لە دەم ئەکەوتە خواریٚ و بە هەمو موناسەبەتێك و زۆر بەڕێزەوە ئەهات بە زمانیا، یەکێك بو لە موخالیفە هەرە گرنگەکانی مستەفا کەمال.

لە دواییداو پاش گەڕانەوەم بۆ پاش بەینێك لە غەزەتەکانی تورکیا و بێگانەکانیشدا ئەمخوێندەوە کە بەینی مستەفا کەمال و حسێن ڕەئوف تێك چوە. چونکە حسێن ڕەئوف بە لایەنگری خەلافەت ناسرابو، زیاد لەمەش بە لایەنگری

ئینگلیزیش درایه قەڵەم. ئەم حسێن ڕەئوف بەگە لە وەختی خۆیا زابتی بەحریە بو لە شەڕی گەورەی یەکەما لە ئوردوی حەمیدییە بو، لە زەریای سپی، سور، عومان، خەلیجی عەرەبیو زەریای موحیتی هندیدا بە تاقی تەنیا ئەهاتو ئەچو. کەمو زۆر گەمیێکانی بازرگانیو یا شەڕی دوژمنەکانی تورکی توشی زەرەر کردبو، ناوی حسێن ڕەئوف ببو بە ناوی قارەمانێکی خەیاڵی، گەلێ شتیان لێ ئەگێڕایەوە کە شکم نیە زۆری لە کانگای خەیالاتی موبالەغەپەرستی عێراقییەکانەوە هەڵئەقولا، بەلام حسێن ڕەوف بەگ قارەمان بو، ئەوە ڕاستە لە لایەن تورکیاو بە تایبەتی لە لایەن هەمو عێراقیەکانەوە بەم جۆرە ناسرابو، پیاوێکی کەڵەگەتو گەنم ڕەنگی نزیك بە ئەسمەری چوارشانەو مورەشو بەسام بو. لەگەڵ ئەمەشا کە یەکێ بو لە پێشەوا ئینقلابییەکانی مستەفا کەمال، بەلام لە پیاوەکانی تەرزی پێشو و لایەنگیری ڕاگرتنی ڕەسمو عادەتی کۆنو لەسەر بیری هێشتنەوەی خەلافەت بو.

پشتیوانەکانی خەلافەت هێشتا زۆر بونو گەلێك لەمانە لەناو ئینقلابگێڕەکانا بون. لەبەرئەمە مستەفا کەمال بۆ لابردنی خەلافەت زۆر بە وەستایی ئەجولایەوەو لە دەورو پشتەکانی خۆیشی سڵی ئەکردەوە. حیکایەتی موخالیفەکانی مستەفا کەمال لە مەسەلەی خەلافەتا دورو درێژەو لەم مەسەلە گرنگەدا مستەفا کەمال تەنیا بە بیری خۆی ئەچو بەڕێوە. لەبەرئەوە گەلێجار ئەکەوتە وەستاوێکی ئەوتۆوە کە لە درۆکردنو هەڵخەڵەتاندنی هاوڕێکانی بەولاوە چارەیەکی نەئەما. بەکر سامی بەگی وەزیری ئیشەکانی دەرەوەی تورکیایش دوای گەڕانەوەی لە ئەوروپا، حزبێکی دانا کە زۆر لە موخالیفەکانی مستەفا کەمالی هاتە ناو، ئەم حیزبە ئەیانویست شەڕ بڕێتەوەو لە نەرمی دۆستایەتی فەرنسەو ئیتالیا کەڵك وەربگرنو پەیمانێکی ئاشتی کە سوێندخۆرەکان بۆیان دائەنێن ئیمزا بکەن. ئەیانویست چییان پچڕیەوە لە دەس خۆیانی نەدەنو تورکیا نەفەوتێنن.

گەورەترین موعارزی مستەفا کەمال "کازم قەرە بەکر پاشا" بو. مستەفا کەمال لە وەختی خۆیا بە پشتیوانی ئەم قائیدە گەورەو خۆشەویستەوە کە لە حکومەتی

ئەستەموڵ یاخی بو لە ئەنادۆڵدا مایەوە، بەڵام دوایی کە هەستی بەوە کرد مستەفا کەمال لەسەر لابردنی خەلافەتە، بو بە دوژمنیو بە ئاشکرا هەڕەشەی لێ کرد. ژەنەراڵ "قەرە بەکر" لە مەجلیسی گەورەی میللیدا مەبعوس بو، سەرەڕای ئەمە ببو بە زەعیمی ئەوانەی کە لایەنگری سەڵتەنەتو خەلافەت بون. ڕۆژێك نامەیەك ئەنێرێ بۆ مستەفا کەمالو ئەم قسانەی تیا ئەنوسێ *"... دەستوری تازە لە چاو شەرعا قانونیو بە ڕاست ناژمێررێت چونکە لە کارێکی وا گرنگا بیری هاونیشتمانیەکان نەپرسراوەو دەنگیان وەرنەگیراوە، شکی تیا نیە کە لە هەڵبژاردنی جۆری حوکما میللەت خاوەنی هەقە"* . لە دوایی نامەکەوە ئەیوت: *من، واتا ژەنەراڵ قەرە بەکر، بڕیارم داوە کە هەرچی جۆرە فیداکاریەکیش پێویست بێ بیگرمە سەرشانم بۆ نەهێشتنی گۆڕینی حوکمی سەڵتەنەت بە جەمهوریەت.*

هەروەکو ئەم نوسەرە ئەڵمانە خۆی ئەڵێت لە لاپەڕە ٣١٣ی تەرجەمەی عەرەبی کتێبەکەیدا "کازم قەرە بەکر پاشا" لەلای گەورەکانی ئوردوی تورك جێگایەکی زۆر بەرزو بەڕێزی هەبو. میللەت لە زەکاو زیرەکی ئەقڵی شارەزا بو، لەبەر ئەوە پشتیان ئەگرتو لە لایەن پشتیوانی سەڵتەنەتو خەلافەتو پاراستنی لە دەسدرێژی مستەفا کەمال گوێیان لە قسەی ژەنەراڵ بەکر ئەگرت. لەوانە بو کە بێتو بیەوێ میللەتی تورك بەرامبەر بە مستەفا کەمال ڕاست بکاتەوە کەسێك نەبێ بەرهەڵستی بکاو یا شوێنی نەکەوێ" ئنجا "مستەفا کەمال" کە ئەمانەی ئەزانیو شارەزای بەرزیو بەڕێزی "قەرە بەکر" بو لە چاو میللەتو ئۆردودا دەرکی بەوە کردبو کە عینادی کەڵکی ناگرێو ئەیخاتە تەنگو چەڵەمەوە، لەبەرئەمە لە درۆو لە فێڵ بەولاوە چارەی نەمابو و شتێکی بە دەسەوە نەبو. لە وەڵامی قەرە بەکر پاشادا ئەیوت *".. لەو قانونانەدا کە مەجلیسی میللی دایناوە، شتێکی وای تیا نیە کە بۆنی دەسدرێژکردنی لێ بێ بۆ سەڵتەنەتی موقەدەسو یا خەلافەتی موقەدەس!. یا هەستی ئەوەی لێ بکرێ کە هاندانی تیایە بۆ حوکمی جەمهوری. ئەوانەی وا دێتە بەرچاویان کە ئێمە ئەمانەوێ سەڵتەنەت لەناو*

بدەین و حوکمی مەلەکی بگۆڕین بە حوکمی جەمهوری لە دونیایەکی ترا ئەژین و لە ئێمەوە زۆر دورن!.. لە دونیای خەیاڵ و واهیمەدا ئەژین!..". ئەم قسانە تەئسیری خۆی کردبو کازم قەرە بەکر تەفرەی پێخواردبو، و هێمن بوبۆوە.

پاش زیارەتی حسێن ڕەئوف بەگ بە دو ڕۆژ، یاوەرەکەی هاتە ئوتێل. وتی: *بڕیار وایە سبەی ئێوارە بچینە "چان قایا" بۆ خزمەت "غازی". حسێن ڕەئوف بەگی ڕەئیسی وزەرا لە سەعات پێنجی پاش نیوەڕۆ لە دائیرەی ڕیاسەت چاوەڕێتان ئەکاو لەوێوە ئەتانبا بۆ لای.* فەتاح لە خۆشیا نەیئەزانی چی بکا. بەلام من دەسبەجێ بڕیارم دا کە ئەگەر بۆم ڕێکەوت بیانویەکی باش بدۆزمەوە، نەچم بۆ ئەم زیارەتە. وەکی تریش چاوپێکەوتنی گەورەیەکی عالەمی وەکو مستەفا کەمال شتێکی کەم نەبو، ئەمزانی لە ژیانی فەردێکا ئەم جۆرە کاتانە کەم هەڵئەکەوێ و لاپەڕەیەکی مێژویی داگیر ئەکا. لەبەر ئەمە کەوتبومە زەریایەکی خەیالاتەوەو خۆم لە دونیایەکی ترا ئەهاتە بەرچاو، خەریکی خۆئامادەکردن ئەبوم. قسەم لێك ئەدایەوە، شتم بە بیرا ئەهات، بیرم لەوە ئەکردەوە چۆن بدوێم؟ چۆن قسەم لەگەڵ ئەکاو چیم لێ ئەپرسێ؟ لە لایەکی ترەوە بڕیارم ئەدایەوە کە نەچم، بەلام چی بڵێم چە بیانویەك بدۆزمەوە؟ ئەوا بیانوم هێنایەوە، باوەڕم پێ ئەکەن، یا چۆنی لێك ئەدەنەوە؟ دوای ئەوە شتێکی وا ئەکەن کە من لە کردەوەی خۆم پەشیمان ببمەوە، یا گوێ نادەنێ و بە چاوێکی سوك تەماشام ئەکەن؟

بە ڕاستی تا سبەینێ نیوەڕۆ من هەزاران شتی وام لێکدایەوە، کە هەر بە خەیاڵی منا هاتوە. بەلام منیش نەمزانی بە کام بیری خۆم بجوڵێمەوەو هەرچەندم ئەکرد لەسەر شتێك بڕیارم بۆ نەئەدرا، ئاخری مەسەلە لە خۆیەوە (هەڵهێنرا حەل بو) لەپڕ لەرزم لێ هات و دوای یەك دو سەعات تایەکی گەرم دایگرتم، لە نزیك سەعات پێنج یاوەرەکە هاتەوە بە شوێنمانا من لە ناو جێگا کەوتبوم و فەتاح پەرۆی تەڕی ئەنایە سەر ناوچەوانم، یاوەر زۆر موتەئسیر بو، داخەکەم ناوی ئەم یاوەرەم لە خاتراتەکەما نەنوسراوەو لە بیریشم نەماوە. فەتاحی لەگەڵ خۆی بردو دوای نیو سەعات پسپۆڕێکی بۆ من هێناو دەرزی مەلاریای لێدام. شەو فەتاح

گەڕایەوەو وتی: *غازی سەلامت لیٚ ئەکاو داوای چابونەوەت ئەکا. پێی ناخۆش بو کە تۆی نەدی.* لێم پرسی *گفتوگۆی چیتان کرد؟* وتی: *هەر ئەوانەی دوبارە کردەوە کە حسێن ڕەئوف بەگ پێی وتین.* جگە لەمەیش وتی: *ئەمری کرد کە بە هۆی هێزەکەی ئوزدەمیرەوە لە ڕەوانـدز هەنـدێ دیاری بۆ شێخ مەحمودو چەند ڕەشاشێکی تازە داهاتویش بۆ لەشکرەکەی بنێرن.*

مەسەلەی کۆبونەوەی مەجلیسی میللەت مەسەلەی ئیمڕۆو سبەینیٚ نەبو، هێشتا زۆری ئەویست بۆ کۆبونەوە. موئتەمەری "لۆزان"یش خوا ئەیزانیٚ کەیو چۆن ئەبڕێتەوە، چونکو سوێندخوارەکان لە هەل ئەگەڕان بۆئەوەی کە دەس بنێنە بینی تورکەکان. ئەمە جاری دوەم بو عیسمەت پاشا ئەچوەوە لۆزان. لە پێش ئەم جارەداو لە ٢٢ی تەشرینی دوەمی ١٩٢٣ جارێکی تر موئتەمەری لۆزان کۆبۆوەو سوێندخوارەکانو بە تایبەتی ئینگلیزەکان هەوڵی ئەوەیان ئەدا کە ئەو شتەی بە لەشکری یونان دەسیان نەکەوتوە، لەم موئتەمەرەدا لە ڕێگەیەکی دیبلۆماسیەوە دەسیان بکەوێت، بەڵام کەڵکی نەبوو لە دوای دو مانگو نیو موزاکەرەی بیٚ سود بڵاوەیان لیٚ کرد، بە هیوای کۆبونەوەیەکی تر، عیسمەت پاشا گەڕایەوە ئەنقەرە.

لە کانونی دوەما، دوبارە کۆ بونەوەو ئەنقەرەیان بانگ کرد بۆ موزاکەرە. ئەنقەرە دوبارە عیسمەت پاشای ناردەوە. ئێمە منو فەتاح لە ٢١ی شوبات لە سلێمانییەوە حەرەکەتمان کردبو لە ٢٥ی نیسان گەیشتبوینە ئەنقەرە، عیسمەت پاشا هێشتا لە لۆزان بو و موزاکەرات بە گەرمی دەوامی ئەکرد. بەرهەڵستە هەرە گرنگەکان لە ڕێی تورکا نەمابو، لەشکری یۆنان بە تەواوی شکابو، لە خاکی تورک کرابوە دەرەوە، حکومەتی خەلیفە لە ئەستەموڵ کز بوبو، و لە بزوتنەوە کەوتبو، سوێندخوارەکان لە ژێرەوە لەگەڵ یەك ڕاست نەبون، فەرەنسەو ئیتالیا ئەیانویست کە یارمەتی تورك بدەنو بیژێننەوە، ئینگلیزەکانیش لە ترسی ڕێکەوتنی مستەفا کەمال لەگەڵ ڕوس نەیانئەوێرا زیاد لە پێویست تورکەکان لەخۆیان بسڵەمێننەوە. لەبەر ئەمانە لە موئتەمەری ئەمجارەی لۆزاندا ناوی حکومەتی ئەستەموڵ نەبو، باسی موعاهەدەی سەڤەریش نەکرا.

ئنجا مەبەس لە ناردنی ئێمە چی بو؟.. ئوزدەمیر لەسەر ڕاسپێری حکومەتی ئەنقەرە ویستی لەو ڕۆژەدا لە ئینگلیزەکان دورمان بخاتەوەو ماوەی ئەوە نەدا کە لە کاتی موزاکەرە لە لۆزان بە ناوی کوردو کوردستانەوە لە ولایەتی موسڵدا بزوتنەوەیەك هەبێ، نەوەك ئەمە تەئسیر بکاتە سەر مەجرای موزاکەرات لە زدی عیسمەت پاشا لەبەر ئەمە چونی ئێمە بۆ ئەنقەرە، بۆ تورك، شتێکی زۆر بەکەڵك بو، چونکە لە کاتێکی وادا کە کوردەکانی عێراق وا زەن ئەکرا کە لەگەڵ ئینگلیز ڕێکەون‌و حکومەتێکی کوردی دابمەزرێنن‌و ئوزدەمیر لە ڕەواندز بکەنە دەرەوەو خزمەتی مەسەلەی موسڵ بکەن، لەسەر حسابی ئینگلیز مەسەلە بە پێچەوانەوە ڕوی دا. ئێمە نێرراین بۆ ئەنقەرە، شێخ مەحمود یاخی بو لە ئینگلیزو بەم ڕەنگە بیانوی مەسەلەی کوردستان بە دەس ئینگلیزەوە نەما. قسەی عیسمەت پاشا لە بابەت موسڵەوە لە لۆزان لەسەرەوە بو.

ئنجا کەوا بێ شێخ مەحمود بۆچی ئەمەی کرد؟!. بەڵێ ئەمە جێگەی پرسە. بە تایبەتی هەمو کوردێکی دڵسۆز ئەم پرسەی بە بیرا دێت. لەبەرئەمە منیش بە پێویستی ئەزانم کە لەم لایەوە بە قەدەر تێگەیشتنی خۆم بیری خوێندەوارە بەڕێزەکان ڕون بکەمەوە"

شێخ مەحمود کە هاتبوە بەغدا ئاگای لە وەزعیەتی تورکیا نەبو و بە تەواوی نەیئەزانی کە وەزعی سلێمانی لە چیدایە. ئەوەندەی ئەزانی کە بە پێی پەیمانی سەڤەر بڕیار دراوە بە دروستکردنی کوردستان‌و سوێندخوارەکان بۆ سەر دانەواندن بە مستەفا کەمال‌و لەناوبردنی هێزەکانی تورك هەر خەریکن، وایان تێگەیاندبو کە تورکەکان هەوڵ ئەدەن کوردەکانی عێراقیش وەکو کوردەکانی تورکیا تەفرە بدەن، لە ئینگلیز هەڵیان بگێڕنەوەو لەگەڵ خۆیان بیانکەن بە یەك‌و لە ئەوروپا لە موئتەمەری ئاشتی‌دا بڵێن کوردەکان عێراقیش تورکیان ئەوێ‌و بەمجۆرە ولایەتی موسڵ داوا بکەنەوەو سەربەخۆیی کوردو دامەزرانی حکومەتی کوردستانی جەنوبی پوچ بکەنەوە. ئنجا پێیان وتبو کە ئەگەر بێتو هێزەکانی ئوزدەمێر لە ڕەواندز بەهێزی کورد بکاتە دەرەوە لە سنوری عێراق دوریان

بخاتەوە ئەمە ئەبێتە هۆی ئەوەی کە ئینگلیزەکان لە موئتەمەری ئاشتیدا بتوانن بەربەرەکانی ئیدعای هەقی تورك بکەن بەسەر موسڵەوەو بە ناوی کوردەکانی عێراقەوە موئتەمەر ئیقناع بکەن کە موسڵ نەدرێتەوە بە تورك بە بیانوی جێبەجێکردنی بەندەکانی پەیمانی سەڤەر لە بابەت کوردەوەو دامەزراندنی حکومەتی کوردستان. بەڵام شێخ مەحمود دوای گەڕانەوە بۆ سلێمانی بە تەواوی کەوتە ژێر تەئسیری جەرەیانێکی پێچەوانەوە.

باسی سەرکەوتنی هێزەکانی مستەفا کەمال و شکستی لەشکرەکانی یۆنان بە هەمو لایەکا بڵاو بوبوّوە ئوزدەمیر لە هەرێمی ڕەواندزو کۆیەو پشدەرو سلێمانیدا خەڵقی بە تەواوی لە ئینگلیز هەڵگێڕابوّوە، هێزی ئینگلیز سلێمانی بە فڕۆکە بەجێ هێشتبوو کەس دانی باشی بە ئینگلیزا نەئەنا. وەکو لە پێشا باسمان کردبو گەلێ هۆی تریش وای لە شێخ مەحمود کرد کە بیرێکی تەواو لە دواڕۆژ بکاتەوە. خۆی لە دڵا ئینگلیزی نەئەویست لە شەڕو حەپسی و دیلیدا گەلێ ئەزیەتی کێشابو، کارەساتی بەسەر هاتبو، لەم لایشەوە ئەوانی لە وەزعێکی باشدا نەئەهاتە بەرچاو، وایشی برایە مێشکەوە کە لە موئتەمەری ئاشتیدا تورکەکان سەرئەکەون و موسڵ ئەگرنەوە، بێت و توشی بەرهەڵستێکیش بن، ئەو هێزانەی کە ئەیانوت پێنج فیرقەیەو لە باکوری سنورەکانی عێراقەوە ئامادە کراوە بە زۆر دێنە موسڵەوەو ئەیگرنەوە، ئینجا لە عاستی ئەمەدا تورکەکانیش بە هۆی ئوزدەمیرو تابعەکانیەوە وایان بردە مێشکی شێخ مەحمودەوە کە بێت و بە قسەی ئینگلیزەکان نەکاو بە سیاسەتی ئەوان تەفرە نەخواو ڕێیان نەدا بگەڕێنەوە سلێمانی، ئەوا ئەم خزمەتەی بێ ئەجر نامێنێتەوە بەڵکو تورکەکان چە لە موئتەمەری ئاشتی و چە بە هۆی چەکدارەکانیەوە بێ کە موسڵیان داگیر کردەوە لە بەرامبەر ئەو خزمەت و یارمەتییەی شێخ مەحمود ئەیکا، ئەیکەن بە والی جەنوبی، بەو شەرتەی کە ئەم خدێوییەتە وەکو خدێوی (محەمەد عەلیی گەورە) لە میسر بە ئیرس بگەڕێتەوە سەر منداڵەکانی.

بە پێچەوانەی ئەمە شێخ مەحمود لە حسابی تورك ئەكرێتە دەرەوەو بە وێنەی نۆكەرێكی ئینگلیز لەگەڵی ئەجوڵێنەوە. ئنجا دوای بەرئاوردێكی زۆر كە تەنیا ئەوانەی توركیان ئەویست قسەیان تیا ئەكرد، تا تەرازوی سیاسەتی تورك سەركەوت‌و بە ڕاست زانرا. ئنجا ئێمە شوێن ئەم ئامانجە كەوتبوین‌و بۆ پشكنینی ڕاست‌و ناڕاستی ئەم پەیمانەی تورك نێررابوین بۆ ئەنقەرە.

٨٨

گەڕانەوەم لە ئەنقەرەوە بۆ سلێمانی

دوای ئەوە كە لە ئەنقەرە لە ئەحواڵ‌و وەزعیەت گەیشتم بڕیارم دا كە تا زوە بگەڕێمەوە سلێمانی، لە ئەنقەرەش زۆر دڵم تەنگ ببو. بە ڕۆژ گەلێجار یا لە كتێبخانەكەی بەرامبەر بە ئوتێلەكەی تیا بوم یا لە ئوتێل بە خوێندنەوەو نوسین‌و بە شەویش ئەگەر بچومایەتە دەرەوە بە پیاسەی سەر ڕاستە شەقامەكەی ئەنقەرەو یا لە ماڵی حاجی شوكری بەگ ڕامئەبوارد. لەو ماوەیە كە لەوێ ماینەوە نە لە حكومەت‌و نە لە كەسێكی تر شتێكی وامان نەدی كە نیشانەی دۆستی‌و یا ئیهتمامێك بێ بە ئێمە. زیافەتێكی چاكیشیان بۆ نەكردین‌و بانگ نەكراین بۆ موسامەرەیەك (حفلە). لە جێگەیەكی گشتیدا حازر نەبوین كە چاومان بە دو كەس بكەوێت، زیارەتی هیچ موئەسەسەیەكمان نەكرد، كەسێكیان ڕانەسپارد چەند جێگەیەكمان بگێڕن، قوتابخانەیەك، كتێبخانەیەكی گشتی، مەجلسی میللەت، ئیدارەی غەزەتەیەك، ئەنتیكەخانەكان لە ئەستەموڵ، هیچ شتێكمان نەدی‌و پیشانمان نەدرا. وەكو دو بابای غەریب‌و ڕێهەڵەكردو لە قوژبنی (ئوتێل) یا خانەكەمانا كەوتبوین‌و كەس لێی نەئەپرسینەوە.

من دوای گەیشتنمان، لە غەزەتەیەكی ئەنقەرە باسی ئەوەم بەرچاوكەوت كە ئینگلیزەكان بە هێزی "تەیاری" و "ئاسوری"یەوە پەلاماری كوردەكانیان داوەو بە فڕۆكە بومبارانیان كردون‌و ژن‌و مناڵی كوردەكان ڕایانكردۆتە شاخەكان.

لەسەر ئەمە کاغەزێکم نوسی بۆ حسێن ڕەوف بەگ لەم کاغەزەدا سەرزەنشتم کردن، داوای ئەوەم کرد کە سەعاتێك زوتر ڕێگەیەکمان بۆ دابنێن و چارەیەك بدۆزنەوە کە کوردەکان بەم جۆرە سەرگەردان نەبن. خولاسە کەمێ زیاد ڕۆیشتبوم و لە زمان و لەهجەی دپلۆماسی دور کەوتبومەوە. لەبەرئەمە پاش نیوەڕۆیەکی درەنگ حسێن ڕەئوف بەگ، هاتبوە ئوتێل، بەلام لەبەر دەرگا وەستابو و ناردی بە شوێنما کە چومە بەردەرگا ڕوانیم بە پێوە وەستاوە، ئوتومبیل و یا عارەبانەیەکی پێ نیە، کابرایەکی لەگەڵ بو، دوای دەس گوشین و خۆش و چلۆنی وتی: *وام هاتە بەرچاو کە ئەو خەبەرەی غەزەتەکەی ئیمڕۆ زۆر تەئسیری تێ کردوی، لەبەرئەوە ویستم خۆم چاوم پێت بکەوێ و تەسکینی بە دڵت بدەم، مەسەلەکە بەو ڕەنگە نیە کە نوسراوە، ئێمە لە ئوزدەمیر هەمو لەحزەیەك باس و هەواڵ وەرئەگرین، وەزعی سلێمانی و شێخ مەحمود باشەو هۆی مەراق نیە، لەگەڵ ئەمەیشا خەبەرم دا بە عیسمەت پاشا کە لە موئتەمەرا شکات لە ئینگلیزەکان بکات و تێیان بگەیەنێ کە ئەگەر دەس لە شێخ مەحمود هەڵنەگرن و جارێکی تر بۆمباباران بکەن، ئەمر ئەدەین بە هێزەکانی ناوچەی "الجزیرە" کە بچنە ولایەتی موسڵ و داگیری بکەن.*

بە دەم پیاسەوە و بەسەر شەقامەکەدا پێکەوە شانبەشان لەگەڵ منا بە پێیان و بە وێنەی پیاوێکی هاکەزایی ڕۆیشتن و قسەکردنی ڕەئیسی وزرای تورك شتێکی جوان و نیشانەی ڕۆحێکی دیموکراتیەتی بەرزە، بەلام لە پشت ئەم دیموکراتیە ڕواڵەتەوە ئەو خوێنەی بە دەمارەکانی پیاوە گەورەکانی تورکا ئەهات و ئەچو هەر ئەو خوێنە بو کە لە دەمارەکانی ئەنوەرو جەمالدا هات و چۆی ئەکرد، پێم وت *ئیتر پێویست بە مانەوەی من هەیە لە ئەنقەرە؟* وتی *ئەی تۆ چاوەڕێی ئەنجامی موزاکەراتی لۆزان و کۆبونەوەی مەجلیسی میللەت ناکەی؟* وتم *ئەمە کەی پێکدێ؟* وتی: *ناتوانم بڵێم کەی. لەوانەیە چەند مانگێکی پێ بچێ* وتم *چەند مانگێکی کە مانەوەی من لە ئەنقەرە چە کەڵکیکی هەیە؟ ئایا ئەوە باشتر نیە کە بچمەوە لای شێخ مەحمود و تێی بگەیەنم کە ئەبێ چاوەڕێی کۆبونەوەی مەجلیسی میللەت و*

ئەنجامی موزاکەراتی لۆزان بکاو لەسەر بەرنامەی خۆی بڕواو تەفرە نەخوا، سارد نەبێتەوە تاوەکو بە ئامانجی خۆی بگا، هیوای نەبڕێ و لەبەری ئەم ڕەنج و فیداکارییە کە دەسی داوەتێ بێبەش نەبێ؟

وتی: *باوەڕ ئەکەی کە شێخ مەحمود سارد بێتەوەو یا با بداتەوە؟* وتم کە زو *زو لێرەوە واتا لە ئەنقەرەوە یا لە لایەن تورکەکانەوە خوێنی تازەی نەکرێتەوە بە بەرداو لەو کردەوانەی کە ڕو ئەدا ناوبەناو ئاگادار نەکرێ و هۆی بەئەنجامنەگەیشتنی تەقەلاکانی خۆی لە لای ئێوە نەزانێ و تێنەگەیەنرێ لەوانەیە کە لەوێ* (واتا لە سلێمانی) *بیری پێ بگۆڕن و بیخەنە سەر سەودایەکی تر، کە لەمەیشا ئەبێ هەقی بدرێتێ چونکە شێخ مەحمود کە هەروەکو بە پارەو بە چەک نەتوانن ئیمرۆ یارمەتییەکی بە کەڵکی بدەن، لە لایەن سیاسەتیشەوە بخرێتە پشتگوێ و بەڵگەیەکی وای نەدرێتە دەس کە بتوانێ کوردەکانی پێ ئیقناع بکاو باشی و بەکەڵکی لایەنگیری تورکیان پێ بسەلمێنێ، شکی تیا نییە کە بەرامبەر بە ئینگلیزەکان و لایەنگیرەکانیان ناتوانێ خۆی ڕاگرێ و ڕەشمەی ئیشی لە دەس دەرئەچێ.*

حسێن ڕەئوف بەگ کە ئەم قسانەی من بە تەواوی چو بە دڵیاو زۆر باش باوەڕی پێکرد، لەبەر ئەمە وتی: *"بە ڕاستی بیرەکەت باشەو بەجێیە.، لەبەرئەوە منیش حەزئەکەم کە ساتێ زوتر خۆت بگەیەنییەوە لای شێخ مەحمودو لە نزیکەوە ئەمانەی تێبگەیەنی و ماوەی ئەوەی نەدەی کە خائینەکان تەفرەی بدەن و بە هەڵەی بەرن"* . لەسەر ئەمە لەیەك جیا بوینەوەو کەوتمە خۆکۆکردنەوە.

ڕۆژی ١٥ی مایس ٣٣٩ی ڕۆمی ١٩٢٣ی میلادی، من لە ئوتێلەوە، ئەحمەد فەخری ملازم کوڕی فەرەج ئەفەندی پیاوی ڕەشید پاشام لەگەڵ بو بە ناوی بەڕێخستن، ئەچومە ئێستگەی شەمەنەفەری ئەنقەرە. تورکەکان زۆر خۆیان بە سیاسی و ئێمەشیان بە کەرێکی تەواو ئەزانی، ئەگینا ئەبو کە هیچ نەبێ بۆئەوەی من تەفرە بدەن کاغەزێکم پیا بنێرن بۆ شێخ مەحمود. وەلحاڵ نەك کاغەزی ڕەسمی و سیاسی، کاغەزێکی تایبەتیشیان نەدابومە دەس، بەیانی ڕۆژی

حەرەکەتم چومە لای حسێن ڕەوف بەگو خۆم داوای کاغەزێکم لێ کرد کە لە ڕێگەوبان بە دەسمەوە بێ بۆئەوەی مەئمورەکانی تورك بمناسنو هاتو پێویست بو یارمەتیم بدەن. هەر بەسەر پێوەو لەسەر کاغەزێکی غەیری ڕەسمی سێ دێڕی بۆ نوسیمو دوای ئیمزا دایە دەسم.

حاجی شوکری بەگ شەوێ پێش حەرەکەتم دیسانەوە زیافەتی بۆ کردم — پێکەوە دورو درێژ باسی بەسەرهاتی کوردمان ئەکرد نامەیەكو ڕەسمێکی خۆشی دابومێ بۆ شێخ مەحمود. جگە لەمە یەك دو نامەی تایبەتی فەتاحم پێ بو کە زۆر تکای لە شێخ مەحمود ئەکرد باوەڕ بە من بکاو بە قسەو ئامۆژگاری من بچێ بەڕێوە، هەتا یەکێ لە نامەکانی بە مەرەکەبی سڕی نوسیبو، ئەویش منی هەڵئەخەڵەتاند. بەلام من لەگەڵ ئەمەیشا کە لەم سینەمایە تێئەگەیشتم، وام بە باش زانیبو کە بە هەڵخەڵەتاو و حۆلم بزانێ نەك بە زرنگو وریا. ئەگەر قەوماوەکانی (حوداث) دوایی ڕاستی ئەم بیرانەی منی دەرنەخستایە لەوانە بو بڵێم بە خۆڕایی ئەم کردەوانەم بە پێچەوانە لێك ئەدایەوە.

پێش ئەوەی لە ئەنقەرە بگەڕێمەوە، ئەو ڕۆژەی کە حسێن ڕەئوف بەگ هاتبوە لام، لە عەبدوڵلا حیلمی یەوە (عەبدوڵلای عەزیزی لاوە) کە بینباشی بو لە قونیە، نامەیەکم وەرگرتبو نوسیبوی کە ئەگەر بۆم بکرێ بچمە قۆنیەو سەرێکی لێ بدەم. عەبدوڵلا حیلمی کە دوایی بو بە ئەمیر لیوا، زابتێکی زۆر ڕاستو بە شەرەفو موخلیسی تورك بو، خزمی خۆمو ژنەکەمەو لە وەختی خۆیا لە مەکتەبی عەسکەری مامۆستاشم بو. لە بەردەمی حسێن ڕەئوف بەگا نامەکەیان دامێ. بە چاوێکی پرسینەوە تەماشای کردم، زانیم کە عەجایەبی لێ ما کە لە پۆستەدا نامە بۆ من بێتە ئەنقەرە، لەبەرئەوە نامەکەم پیشان دا. بە تورکی نوسرابو. کە خوێندیەوە وتی باشە کەوابێ ئەتوانی بچیتە قونیەو لای خزمەکەت بەینێك ڕابوێریو تاقەتت نەچێ. بەلاّم دوای ئەوە بو کە بڕیاری گەڕانەوەم دابو بۆ سلێمانی. ئنجا مەبەسم ئەوەیە کە بەسەر قونیەدا گەڕامەوەو لەوێ لامدایە لای عەبدوڵلا حیلمی. عەبدوڵلای حاجی حەمە ئاغای ژنبرایشی لەوێ عەسکەر بو.

حەوتەیەك گلی دامەوە، لە قونیە لەو ڕۆژەدا مەجید ئەفەندی بە کوێر مەجید مەشهور بو،و سەید صادق ئەفەندی ملازمی مێردی زەکیە خانی خوشکەزای ئەحمەد موختاری قازیو عەبدولوەهاب بەگی کۆنە قائد فرقەی کەرکوکی لێ بو کە ئەیان ناسیم. هەر ئەو ڕۆژە یەکێکیان زیافەتی بۆ ئەکردم.

ئەو شەوەی کە لە قۆنیەوە حەرەکەتم ئەکرد، لە نادی عەسکەری عەبدوڵڵا حیلمی زیافەتێکی گەورەی کردو بەم ڕەنگە لە ئێستگای شەمەنەفەر لە لایەن بەشێکی زۆری زابتانەوە بە وێنەیەکی جوان بەڕێ خرام. نامەوێ لەم گەڕانەوەیەدا هەر چیم دیوەو بۆ هەر لایەك چومو یا پیا ڕۆیشتوم بینوسم. تەنیا باسی ئەوانە ئەکەم کە لە نوسینا یا بەلای خۆمەوە یا لە چاو خوێندەوارەکانا بە کەڵکێکی ئەبینم.

٨٩

ئەدەنە

ولایەتێکە بە ناوی خۆیەوە، لامان دایە ئەم شارە، هەرچەند ئاوهەوای گەرمە بەڵام زۆر دڵگیرو خۆشەو لەسەر ئاوی "جەیحون"ە کە ئەڕژێتە زەریای سپییەوە. مەحمودی خاڵم تورکی هەر فێر نەئەبو من لە ئوتێل نوستبوم، کە ئەو چوبوە بازاڕ بۆ گەڕانو چاخواردنەوە، وەسیقەیەکی کۆنی پێ بو کە بە پێی ئەوە عەسکەرو مراسلی منە، پۆلیسی سڕی گرتبویانو هێنایانە ئوتێلەکە لای من. بەڵام تا خۆم خەبەرم نەبۆوە چاوەڕێیان کردبوم کە لە خەو هەڵسام زۆر بە هێمنی پۆلیسەکە هاتە لامو بە ئەدەبەوە سەلامی کردو وتی" *ئەم کوڕە مراسلی جەنابتانە؟* وتم *بەڵێ.* وتی *ئەتوانم وەسیقەی جەنابتان ببینم؟* کاغەزەکەی حسێن ڕەئوف بەگم پیشان دا، بە ڕاستی هیوای ئەوەم نەبو کە بە سوکی لێم بگەڕێ. چونکە نامەکە هیچ نیشانەیەکی ڕەسمی پێوە نەبو، ئەشم وت تۆ بڵێی بەوە باوەڕ بکەن کە ئیمزای کاغەزەکە هی ڕەئیسی وزەرا بێ؟ بەڵام کابرای پۆلیسی سڕی بە

چاوپێکەوتنی ئیمزاکە تەمەنایەکی عەسکەرانەی بۆ کردمو زۆر بە ئەدەبەوە پاشەوپاش گەڕایەوە. منیش ئەو وەختە نرخی نامەکەم بۆ دەرکەوتو تا ئێستە لای خۆم هەڵم گرتوە[1].

کە گەیشتینە عوسمانیە، بازرگانێکی کوردی محەمەد ئەفەندی ناوی لیێ بو. فەتاح ئەم کابرایەی ئەناسی و بە منا نامەیەکی بۆ ناردبو زۆری خزمەت کردم. بە کوردییەکی باش قسەی ئەکرد، بە دەوری ڤیستی سورا کەشیدەیەکی ئەپێچا بە سەرەوەو جوببەی لەبەر ئەکرد. ئەویش نامەیەکی دامێ بۆ تاجرێکی تورك لە "عینتاب". من لە ئەنقەرە لە حسێن ڕەئوف بەگم پرسیبو کە ئایا ئەتوانم بە هۆی ئەوانەوە لە ڕێگەیەکی بێ ترسەوە بگەڕێمەوە عێراق یا نەء؟ وتی: *ئێمە هەر ئەتوانین تا نزیك سنور ڕەوانەت کەین.* وتم" *لە موسڵەوە لەبەر ئینگلیزەکان بۆم ناکرێ.* بەو ڕێگەیەشا کە پیاهاتبوین بۆ ئەنقەرە لەبەر زۆر شت گەڕانەوە نەئەهات بە بیرا. ئنجا من ئەمویست کە لە تورکیاوە ڕاستەو ڕاستو بێئەوەی بە موسڵدا بڕۆم بچمە ڕەواندز، بەڵام ڕەئوف بەگ ناوی ڕەواندزی نەئەهێناو بە لایا نەئەچو. ئاخری خۆم ڕێگەیەکم بۆ خۆم دانا. پێم وت: *ئەچمە ڕەواندز یا جێگەیەکی ترو لەوێوە بەناو عەشایەرا بچمەوە سلێمانیو یا بۆ ئەو جێگەیەی کە شێخ مەحمودی لێیە.* وتی: *باشە.*

دوای ئەمە لە دڵی خۆما بڕیارم دا کە لە دیاربەکرەوە بچمە بەتلیسو وانو بەم ڕەنگە هەرچەند ڕێگەکەیشم دور کەوێتەوە لەم هەلە کەڵکێك وەرئەگرمو بە ناو ولایەتەکانی خۆرهەڵاتی تورکیادا "ولایاتی شرقیە" کە نیشتمانی کوردە گەشتێك ئەکەمو بە "هەل"یش بێ چاوم بە هەندێ برایانی کورد ئەکەوێ، ناسیاوییان لەگەڵ پەیدا ئەکەم. لەبەر ئەمە لە "عوسمانیە"وە ڕێگەی شەمەنەفەرم بەجێ هێشتو بە سواری وڵاخ چومە "جەبەل بەرەکەت" لەسەر سنوری سوریە. "جەبەل بەرەکەت" هەرێمێکە لە ژێر حوکمی تورکو ناوچەی "لیوا"یەکە. بە هۆی شەڕی

[1] بە داخەوە ئەو نامەیە بەدەس منەوە نییە ئێستە لەم یادداشتەدا بڵاوی کەمەوە. پاش ٣٠ ساڵ لە ماڵئاوایی خۆی. د. پاکیزە.

"ئیستقلال" لە بەینی تورك و فەرەنسزەکاندا، ئەم ناوە ئاوەدان نەبوە، هەرێمەکەش شاخاوی و وشکەو خەڵقەکەی درو شەڕکەرن، تۆزێ لە "دورزی"یەکان ئەچن.

چومە لای موتەسەڕیف، پیاوێکی باش و بە تەربیە بو، کاغەزێکیشم لێ وەرگرت بۆ قائیمقامی "باخچە" عەلی صائیب بەگ. ئەم پیاوەم لە ئەنقەرە ناسیبو. مەبعوسی "ئورفە" بو. لە پێشا زابتی ژاندەرمە بو، لە شەڕی ئیستقلال لە هەرێمی "عینتاب"و "ئورفە" لەگەڵ فەرەنسزەکان شەڕی "چەتەیی"ی کردبو و ئازایی نواندبو. زۆر نزیك کەوتبۆوە لە مستەفا کەمال. ئەندامێك بو لە مەجلیسی میللی گەورەو جێگەی متمانەو باوەڕی مستەفا کەمال بو. ئەیانوت کوردە، بەڵام یەکێ ئەیوت ڕەواندزییە یەکێ ئەیوت کەرکوکییە. لە هەندێکیشم بیست ئەیانوت خەڵقی "مەندەلی"یە. لە کاتی گەڕانەوەی من، لە ئەنقەرە بڕیار درابو بە هەڵبژاردنی تازەی مەبعوسان، چونکە ناحەزەکانی مستەفا کەمال لە مەجلیسی پێشودا زۆر بون و چاوی حکومەتیان ئەترساند، لەبەرئەوە ئەیانویست مەجلیس لە ناحەزەکانی مستەفا کەمال و تابعەکانیان پابکەنەوە یا هیچ نەبێ کەمیان بکەنەوە لەبەرئەمە لەوانەی کە بە تەواوی لێیان ئەمین بون موفەتیشیان دانابو ئەیانناردنە هەرێمەکانی هەڵبژاردن (مناطق انتخاب). عەلی صائیب یەکێك لەم موفەتشانە بو، ئەچوە هەرێمی هەڵبژاردنی خۆی و دەورو پشتی هەرێمەکەی بۆ ڕێکخستنی تەگبیرو ڕای هەڵبژاردن و سەرپەرشتی ئەم کارە لەگەڵ ئیش بە دەستەکان.

من لەگەڵ کاروان لە جەبەل بەرەکەتەوە هاتبومە نزیك باغچە لە ٢٩ مایس ١٩٢٢م. کاروان لە دەرەوەی شار لە ماوەی چارەکە سەعاتێ لە "باغچە"وە لایان دابو. پێویستم بە ژاندرمە هەبو بۆ ڕێگە. تەزکەرەیەکم نوسی لەگەڵ نامەکەی موتەسەریفا ناردم بۆ قائیمقامی باغچەو تکام لێ کرد کە یەك دو ژاندرمەمان بۆ بنێری کە بۆ بەیانی لەگەڵمان بن، نزیك ئێوارەو قائیمقام وەڵامی نامەکەی بە ژاندرمەیەکا بۆ ناردمەوە لە ٢٩-٣٠/ مایس ١٩٢٢. نوسیبوی کەوا عەلی صائیب

بەگی مەبعوسی ئورفە وا لە باغچە بەیانی سەعات ٣ سێ (مەبەسی سەعاتی تورکییە کە وەکو سەعاتی عەرەبییە) ئەچێ بۆ ئولۆجق، هەر ژاندرمەیەکیان لەبەر دەسایە لەگەڵ ئەو ئەینێرن، منیش ئەتوانم لەگەڵ عەلی صائیب بەگ (بەیەکەوە) بڕۆم. ڕێگەکەمان یەك بو، ئەوەشی ئەوت کە هەرچەند بە یەکەوە ڕۆیشتنمان خۆشترو باشترە، ژاندرمەی زیادیان ببوایە بە جیا ژاندرمەی تایبەتیشی بۆ ئەناردم بە زمانیش ژاندرمەکەی ڕاسپاردبو کە ئەگەر بتوانم بچم. حەز ئەکەن شەویش لە ماڵی قائیمقام لەگەڵ عەلی صائیب پێکەوە ڕابوێرین و بەیانی لەوێوە بچین بۆ "ئولۆجق".

لەم چونەدا دودڵ بوم، کاروانییەکانیش پێیان وتم کە ڕێگە ئەمینەو ژاندرمەمان پێ ناوێ، منیش نەچوم. سبەینێ کە کەوتینە ڕێ یەك دو سەعات لەولای باغچەوە لەسەر ڕێگە توشی چاخانەیەکی فێنکی هاوینی هاتین، بۆ ماندو حەسانەوەو چاخواردنەوە لامان دا، عەلی صائیب بەگ لە چاخانەکە بو بانگی کردمە لای خۆیەوەو ئەمری کرد ئاوی ساردو چاو قاوەیان بۆ هێنام. دوای ئەوە کەوتینە باس و قسەی هەڵبژاردن، من ئەو وەختە نەك هەر لاو و خوێنگەرم بوم، بەڵکو لە گەلێ شتیشا بە قەستی سەرپێچیم ئەکردو لام وابو کە خاوەنی ڕسالەیەکم و نابێ لە ڕاستی و لە قسەی هەق لابدەم، ئەوانە کە بە پێچەوانەی بیری من ئەجولانەوە بە خوێندەوارم نەئەزانین. ئەگەر خوێندەوارێکی باش و خاوەن شەهادەی بەرزیش بونایە، کە لە هەق و ڕاستی لایان بدایە وام ئەهات بە بیرا کە لە خوێندنەکەیان کەڵکیان وەرنەگرتوەو تێنەگەیشتون. وام ئەزانی کە ئەبێ من بیری خۆمیان بە زۆر تێبگەیەنم، هەقیقەتیان لێ نەشارمەوە لە نەزانین ڕزگاریان بکەم. ئەگەر بێت و نەك لە ڕوی نەزانینەوە بەڵکو لەبەر ترس یا تەماع و یا مەبەسێکی تر کە بۆ ئینسانێکی تەواو نەنگە لە ڕاست لایان دابێ و ڕێی چەوتیان گرتبێ، وەکو لاوێکی لێبوردو و بەجەرگ و فیداکار چاویان پێ هەڵبێنم و وریایان بکەمەوە و بیانخەمە سەر ڕێی ڕاستی و ڕێی پیاوەتی و ڕێی شەرەف.

ئەم بیرە لە کاتی لاوی‌و غوبابیا گەلێ جار توشی قۆرت‌و تەنگ‌و چەڵەمەی کردم‌و گەلێ هەلی لەکیس دام. بەڵام ئەوەندە ئەزانم کە تا ئێستە لەو بیرەی خۆم پەشیمان نیم‌و لام نەداوە. ئەوەندە هەیە تەجرەبەی زەمان تۆزێ قورس‌و هێمنی‌و لە هەڵەسنگاندنی خەڵقا وردترو لەسەرخۆتری کردم. لە عەلی صائیب بەگم پرسی، ئەم سەفەرەی لەبەر چیە؟ وتی: *هەڵبژاردن بە دەستەوەیە لەبەرئەوە کە کارێکی وا بکەین مورەشەحەکانی حکومەت هەڵبژێرێن!* وتم: حکومەت مورەشەح دائەنێ؟ وتی: *ئەی چۆن؟ دیارە کە مورەشەح دائەنێ‌و ئەیەوێ میللەتیش ئەو مورەشەحانە هەڵبژێرێ!* وتم کەوابو بۆچی ناوی ئەنێن *"هەڵبژاردن"*؟ وتی: *ئەی ناوی بنێین چی؟* وتم: *ڕاستییەکەی ئەمە "دانان"ە* وتی بە بیری تۆ ئەبێ چی بکەین؟ وتم: *یا متمانەتان بە میللەت هەیەو لەوە دڵنیان کە ئەم حکومەتەیان ئەوێ، ئەوساکە پێویستە ڕێ بدەن بە بیری خۆی‌و بە سەربەستی مەبعوسەکان هەڵبژێرێ، یا لە میللەت ئەمین نین‌و ئەزانن کە ئەوانەی حکومەت بیەوێ میللەت نایەوێ لە حاڵێکی واشا دو ڕێگە هەیە، یا ئەبێ واز لە "هەڵبژاردن" بێنن‌و ئەوانەی خۆتان بە باشیان ئەزانن دایان بنێن‌و لە "ئەنقەرە" کۆیان بکەنەوە، یان دەس لە مەجلیس هەڵگرن، و بەبێ مەجلیس حکومەت بکەن!*

وتی: *بەرامبەر بە ڕەئی گشتی دنیا دەوڵەتێکی تازەی وەکو تورکیا بەبێ مەجلیس چۆن ئەبێ؟* وتم: *ئەی بۆچی مەجلیسێکی وا کۆناکەنەوە لە کانگای میللەتەوە هەڵقوڵێ؟* وتی: *تا دوێنێ نیوەی زیاتری ئەم وڵاتە لەژێر دەستی بێگانەکانا بو، ئیتالیا، فەرەنسە، ئینگلیز، یۆنان، هەر یەکە لە لایەکەوە وڵاتیان داگیرکردبو. هەتا ئەستەموڵ خۆی‌و خەلیفەش لە ژێر حوکمی سوێندخوارەکانا بو و بە ئەمری ئەوان ئەجولایەوە، ئێمە بە دوژمنی میللەت‌و خائینی دەوڵەت دائەنراین بۆ تەمێکردنمان‌و فەوتاندنمان لەشکری یۆنان‌و بەڵکو لەشکری خەلیفەمان ئەکرایە سەر. وەکو پیاوکوژو یاخیەکان حوکم بە کوشتنمان ئەدرا. ئێستە هەر لەناو خۆمانا لە ئاسیای سوغرا، لەم وڵاتەدا کە بە خوێن‌و ئاگر، بە بەختکردنی سەرو ماڵ لە ژێر چنگی دوژمن هێناومانەتە دەرەوە، بە هۆی حوکمی*

بێگانەو داگیرکردن لە لایەن دوژمن و گەلێ شتی ترەوە، هەزاران ناحەزو خائین و وڵاتفرۆش هەیە کە بۆ هەل ئەگەڕێن، کە ئێمە لە بەری ئەم هەمو کۆشش و ڕەنج و تەقەلایەمان بێبەش بکەن، تۆ ئەتەوێ ئێمە هەروا زو غەڕا بین و پشتی لێ بکەینەوەو بەم میللەتە فەقیرو بەسەزمان و نەخوێندەوارە کە ئەم نەوعە میکرۆبانەو بە ئارەزوی خۆت و سەربەخۆ مەبعوسەکانت هەڵبژێرە؟ وەکو تۆ ئەڵێیت (مەبەسی عەلی صائیب بەگ لە منە) ئەبێ بە دەسی خۆمان پەت بخەینە ملمان و خۆمان بە خنکاندن بدەین و دوبارە ئەم وڵاتە بخەینەوە ژێر دەسی ئەوانەی کە لەسەر حیسابی بێگانەکانی دوێنێ ئیش ئەکەن!. وتم: قسەکانت زۆر جوان و بەجێیە. بەڵام لەگەڵ ئەمەیشا هەر ئەڵێم ئەمە هەڵبژاردن نییە!

عەلی صائیب بەگ کە زانی من لەسەر بیری خۆم ماوم کەمێ گرژ بو، ویستی مەجراکە بگۆڕێ، وتی کەواتە یەکێکی وەکو تۆ کە ئەبێ گەلێ یا چەند کەسێکی هاوڕێ و هاوبیریشت هەبێ، لە سلێمانی بەرامبەر بە حوکمی ئینگلیز چاوتان نەترسابێ و بۆ ڕزگاری نیشتمانەکەتان هەوڵتان دابێ. وتم: هەوڵی ئەوە ئەدەین کە سەربەخۆیی بدرێ بە کوردستان! وتی: واتا لەژێر حوکمی ئینگلیز بمێننەوە؟ وتم: ئێستە لەژێر حوکمی ئینگلیزاین، ئەمانەوێ ڕاستەوڕاست لەژێر حوکمیانا نەمێنینەوە. سەربەخۆییمان بدرێتێ. ئنجا ئەم سەربەخۆییەش وەکو ئەزانن بە پێی هێزو توانای کورد بە پێی وەخت و زروف ئەگۆڕێ! وتی: تۆ لە دڵا لەگەڵ شێخ مەحمودی وتم: وا ئەزانم. وتی: ئەویش چاوی لەسەربەخۆیی کوردستانە. وتم: لە من زیاتر! وتی: شێخ مەحمودیان لە دیلی هێنایەوە، ئینگلیزەکان پەیمانیان دایە حکومەتی بۆ دامەزرێنن. ئەنجامی چی بو؟ وتم: حکومەتیان بۆ دانا. وتی: نازرەکان (وەزیرەکان) کێ بون؟ لێرەدا کەمێ وەستام دوایی وتم لە حکومەتاێکی بچوکی وادا موناسب نەبینرا عینوانی (نازر) بەکاربهێنرێ. ناوی "ڕەئیس" یان لێنرا، وەکو ڕەئیسی مەعاریف و ڕەئیسی مالیە.. ناوەکانی پرسی..

من بۆئەوەی نەڵێ زۆریان نەخوێندەوارن ناوی هەندێ لە پیاوە زاناکانیشم بە ڕەئیسەکان تێکەڵ کرد، کەچی وتی بەمانەوە ئێوە بە تەمان بچن بە گژ ئینگلیزاو

داوای سەربەخۆیی کورد بکەن؟ ئەمانە لە کورد زیاتر ئینگلیز ئەپەرستن. ئەمانە هەمو بەندەی بە پارەکڕراوی ئینگلیزن، ئەمانە ئەمەن و ئەوەن!

دوای ئەم هەمو قسەو باس و نەفەسدرێژییە لێرەدا من دەمار گرتمی. بەمەیشەوە نەوەستا، وتی: *ئێوە خەیاڵتان خاوەو هەر تەقەلایەکی بۆ سەربەخۆیی ئەیدەن بێسودە. موسڵ ئیمرۆ و سبەی بە هەر جۆرێك بێ ئەگەڕێتەوە باوەشی دایکی نیشتمان.* (مەبەس لە دایکی نیشتمان تورکیایە) *ئەوساکە ئەوانەی بە ناوی سەربەخۆیی کوردو کوردستانەوە خزمەتی سیاسەتی ئینگلیز ئەکەن حسابیان لەگەڵ ئەبڕێنینەوە.* ئینجا خۆی توند کردو وتی: *تۆ چۆن بەم بیرە زەهراویەوە بەم وڵاتەدا ئەسوڕێیتەوەو کێ ئیزنی داوی؟ ئیتر نایەڵم لێرە بەولاوە پێ بەر پێ بنێی! و غەریب نەبویتایە ئێستە دەمانچەیەکیشم ئەنا بە تەپڵی سەرتەوە.* من هێشتا جێگەو پایەی عەلی صائیبم لای حکومەت نەئەزانی وتم: *عەفو ئەفەرموی تۆ ناتوانی دەمانچە بە منەوە بنێی.* چونکە *من جارێ بە دزییەوە نەهاتومەتە ئەم وڵاتەو بەبێ ئیزنی حکومەت و ئاگالێبونی بێرەدا تێناپەڕم. دوهەم نامەی یەکێکی وام پێ نیە کە هیچ پیاوێکی ئەم حکومەتە لە یارمەتیدان و ڕێپیشاندانم سەرپێچی بکا.* ئەوساکە عەلی صائیب بەگ پێکەنی و وتی: *ئا بزانم ئەو پیاوە کێیە؟* منیش نامەکەی حسێن ڕەئوف بەگم دایە دەس. وتی: *من هەر لە ئەوەڵی قسەوە تێگەیشتم کە تۆ ئینسانێکی کەم تەجرەبەو سافیلکەی لەبەر ئەوە لێت ئەبورم، بەڵام ئەبێ تۆش ئەوە بێنیتە بەرچاوی خۆت کە ئێمە دوژمنمان زۆرە، وڵاتەکەمان هێشتا بە تەواوی لە خەتەر ڕزگاری نەبوەو لە بێگانە پەرست پاك نەکراوەتەوە. لەبەرئەمە نابێ لەژێر تەئسیری لاوێتیی و خوێنگەرمی و ئیلهامی فەلسەفەی ئازادی پەرستیدا هەر چیت بە بیرا بێ بیڵێیت و دەری بخەی!*

جگە لەمە ویستی کە بە تەواوی دڵم ئاشت بکاتەوەو توندی و گرژییەکەی پێشەوەیم لەبیر بەرێتەوە، *وتی منیش وەکو تۆ کوردم و میللەتی کوردم خۆش ئەوێ. بەڵام ئەزانم کورد تەنیا برایەکی دینی و نیشتمانی هەیە ئەویش تورکە. لە تورك بەولاوە میللەتێك نیە کە چاکەی کوردی مەبەس بێ. عەرەبەکان خۆیان*

ژێردەستی بێگانەکانن، ئینگلیزیش کوردی عێراقی لەبەر مەسەلەی موسڵ تەفرە داوە. مەبەسیان موسڵ و نەوتەکەی موسڵە. کوردەکان ئەبێ ئەمە بزانن و بە قسەی کورد و کوردستان و سەربەخۆیی تەفرە نەخۆن و نەبن بە چەکوشی دەستی ئینگلیز. دوای ئەم پەندو نەسیحەتانە. کاغەزێکی دەرهێنا و بۆی درێژکردم. لە مستەفا کەمالەوە بۆ ئەو والی و کوماندان و کاربەدەستانە نوسرابو کە عەلی صائیب ڕەنگبو چاوی پێیان بکەوێ. مستەفا کەمال داوای لەمانە ئەکرد کە هەمو ئەمرێکی عەلی صائیب بەگ ئەبێ بە ئەمری خۆی (واتا ئەمری مستەفا کەمال) بزانن و لە بەرامبەر هیچ ئەمرێکیان نابێ سەرپێچی بکەن. ئەیوت *عەلی صائیب بەگ یەکێکە لە قارەمانە مێژوییەکانی میللەتی تورک، دەسی ڕاستم بوە لە شەڕی ئیستقلالدا برایەکی هەرەبەنرخ و بەڕێز و دۆستێکی گیانی و دێرینی منە* (واتا هی مستەفا کەمال).

دوای ئەوە کە نزیکەی دو سەعات لەگەڵ عەلی صائیب بەگ بە بگرە و بەردەوە ڕامانبوارد. ویستی بە یەکەوە بکەوینە ڕێ، بەڵام من بارگەم پێ بو و مەحمودی خاڵم لە سەرەوە سوار ئەبو، لەبەر ئەمە لەگەڵ عەلی صائیب و سوارەکانی دەرئەنەچوین، عوزرم بۆ هێنایەوە، ئنجا ئەوان ڕوە و ئولوجق کەوتنە ڕێ. ئێمەش لە ڕێی مەرعشەوە چوینە عینتاب.

٩٠

عینتاب

ناوچەی قائیمقامیەتێکە، شارێکی بچوکە، خۆش و هەواردارە، کۆڵانەکانی ڕاست و جوانە، بە بەردێکی وەکو مەڕمەڕ ڕێکخراوە، زۆری خانوەکانیشی لەسەر تەرزی ئێرانی یا ڕۆمانی لە بەرد یا مەڕمەڕی چوارگۆشە تاشراو دروست کراوە. نامەی "محەمەد ئەفەندی"م برد بۆ تاجرەکەی ئاشنای، زۆری قەدری گرتم، بردمیە ماڵی خۆیان و لەوێ میوانیی کردم. بە ماڵ و حاڵ و دیوەخانیا دیار بو کە

پیاوێکی بەڕێزو ناودار بو و لە خانەوادە کۆنەکان بو. ماڵو منداڵو دەس‌و پێوەندی هەتا بتەوێ بەئەدەب‌و بەخزمەت بون، دو شەوو دو ڕۆژ لە لایان بوم، سروەی منداڵێك، قرەی بەشەرێکم بەرگوێ نەکەوت، بێ ئەوە بڵێم یا داوا بکەم، هەرچی بۆ میوانێك بە تایبەتی بۆ کەسێك کە چەقاوەسو نەبێ‌و شەرمن بێ، هەموی بەبێ دەنگ جێبەجێ ئەکرا. چاوم بە کەس نەئەکەوت، خشپە بێ، سروەیەك بێ، کەچی کراس‌و دەرپێم ئەشۆرا، ئوتو ئەدرا، پێڵاوەکانم پاك ئەکرایەوەو بۆیاخ ئەکرا. حەمام گەرم‌و ئامادە، تاقمی حەمام، سابون، لفکەو شانە، فرچە، ئاوی دەسشوشتن‌و خواردنەوە. مەسینەی ئەدەبخانە، جێی ئاو ڕشتن، جلی شەو، تاقمی تەراش، خوێ لە خوێەوە بە چەشنێك ڕێك ئەخراو ئامادە ئەکرا، کە خۆت لە خۆتەوە وەکو جسمێکی "ئالی" بەکاری بهێنی‌و کەڵکی لێ وەربگری، بە ڕاستی من ئەو دو ڕۆژە سەرم سوڕمابو، هاتبومە سەر ئەوەی بڵێم لە ماڵێکی "سیحراوی"یا ئەژیام.

شەو لە دیواخان کۆئەبونەوە، هەوای ئەوێ لەگەڵ ئەنقەرە زۆری فەرق هەبو، ئەنقەرە گەرم بو، بەڵام لە عینتاب لە ژورا دائەنیشتن‌و ئەنوستن. کابرای خاوەن ماڵو میوانەکانی کە لە سێ چوار کەس تێنەئەپەڕی، یەك بابەت‌و لە کۆنەکان بون، فێست لەسەرو جوبەیان لەبەرا بو. هەمویان نێرگەلەیان ئەکێشا، سەیر لەوەدایە کە منیش لەو دەورەدا وەکو زۆری خەڵقی سلێمانی نێرگەلەم ئەکێشاو نێرگەلەی خۆمم لەگەڵ بو، بەرامبەر یەکتری دائەنیشتین‌و نەفەسمان لە نێرگەلەکانمان ئەداو بە دەمیەوە گفتوگۆمان ئەکرد. ئەوان ئەو شەوە باسی شەڕی تورکەکان‌و فەرەنسزیان ئەکردو نەیانئەبڕیەوە بە قسەی ئەوان عینتاب بەینێکی زۆر ببو بە مەیدانی شەڕی تورك‌و فەرەنسزو گەلێ کارەساتی گرنگ‌و دەربەدەرییان بەسەر هاتبو، باسی قارەمانی "عەلی شەفیق- ئوزدەمیر"و "عەلی صائیب" باسی ئازایی‌و فیداکاری خەڵقی "عینتاب"یان ئەگێڕایەوەو تەواویان نەئەکرد.

لە عینتابەوە بۆ دیاربەکر ئۆتۆمبیل هەبو. بۆ خۆمو مەحمود دو جێگەمان گرت، چەند ڕێبوارێکی ترمان لەگەڵ بو لەناو ئەمانە یەك دو لاوی دیاربەکریش هەبو. من لە خۆمەوە نەمویست بیاندوێنم. بەڵام لە ڕێگە یەکتریمان ناسی، ئەوانیش کورد بون، یەکێکیان سانەوی تەواو کردبوو مەغازەی کردبۆوە، بەڕێوە کەوتنە گۆرانی وتن بە کوردیی "زازایی"و بە تورکی. لەوان هەندێ شت تێگەیشتمو لە هەواڵی دیاربەکر ئاگادار بوم. لە دیاربەکر زیافەتێکیشیان بۆ کردمو چەند لاوێکی تری کوردیان پێناسیم. پێش ئەوەی بگەینە عینتاب، یەکێك لە هاوڕێکانمان لایدایە "مرعش". ئەمزانی "عەلی کوندوکتور"ی هاوڕێی منالێم لەوێیە، عەلی کوڕی "حەسەن ئەفەندی" برای "حسێن نازم" بو، منو ئەو لە کەرکوك لە مەکتەبی ئیبتیدائی پێکەوە ئەمانخوێند، حەسەن ئەفەندی باوکی ئەو وەختە لەوێ کاتبی بانق بو، پێیان ئەوت حەسەن ئەفەندیی بانق، زۆرم ئەویست بچمە مرعشو عەلی ببینم، بەڵام کاروانەکەمان بەوێدا نەڕۆیشت، لەبەرئەوە منیش نامەیەکم نارد بۆ ئەم هاوڕێی منالییەم، بە کابرای هاوڕێمانا عەبدوڵڵا بەگی باوکی فایەق بێکەسی بوێژی کوردی بەناوبانگیش لەو وەختەدا هەر لە "مرعش" بو.

٩١
ئورفە

ئورفە: نزیك نیوەڕۆ گەیشتینە ئورفە بڕیار وابو دوای ماندوحەسانەوەو نانخواردن، بکەوینە ڕێ. من ویستم تۆزێك بەناو شاری ئورفەو بازاڕەکەیا بگەڕێم، لامدایە دوکانێکی سەرتاش، دوکانەکە خۆشو پاكو تەمیز بو، ویستم سەر بتاشم لەو وەختەدا "مستەفا بەهجەت"ی یوزباشی سواری، هاتە ئەوێ لەگەڵ مستەفا بەهجەت لە مەکتەبی ئیعدادی عەسکەری بەغدا بە یەکەوە بوین، زۆر ڕەفیقم بو. کە چاوی بە من کەوت لە خۆشیا نەیئەزانی چی بکا. وتی قەت ناکرێ ئیمڕۆ بڕۆی، ناردی بە شوێن مەحمود سامی یوزباشیدا، ئەویش زابتی سواری بو

لەوێو ڕەفیقی صنفم بو لە بەغدا. بە منالی پێمان ئەوت "پانسا سامی". برای عەزیز ئەفەندیی سەلیم ئاغای خەڵقی سلێمانی، واتا عەزیز ئەفەندی موعەلیم، کە پێی ئەڵێن "کوڕی قۆز" کابرای ئوتومبێلچی پەیا بو، وتی ئوتومبیلەکەمان تۆزێ پێویستی هەیە بە چاکردنو هاوڕێکانیش ئیمشەو ئەیانەوێ لە "ئورفە" بمێننەوە، ئنجا تۆ ئەڵێی چی؟ وتم با خاتری تۆ بێ منیش ئەمێنمەوە. زۆری پێ خۆش بو.

زابتێکی تریش هات ڕەفیقی مستەفاو مەحمود سامی بو، ئەمە لە عەرەبی "تەرابلس" بو، کوڕێکی بە شەوکەتو کەڵەگەتو خۆش خولق بو، وتیان یاوەری "عجێمی"ی پاشای "سەعدون"ە، عجێمی لە دوای شەڕی گەورەی یەکەم، عێراقی بەجێهێشتبو، شوێن تورکەکان کەوتبو، لە بەرامبەر وەفاو خزمەتی بۆ تورکەکان لە دەوری ئورفە موقاتەعەیەکیان داوەتێو لەوێ ئەژی، زۆری قەدر ئەگرن، بڕیار وابو شەو ئێمەش بچینە لای، بەڵام ئێوارە چوینە چاخانە هاوینییەکانی سەر زەریاچە، کە ئەڵێن لەو ئاوە ماوەتەوە کە ئاگرەکەی حەزرەتی ئیبراهیمی کوژاندۆتەوە. ئەم چاخانانە جێگەیەکی باسەفایە لە ئورفە زەریاچە لەبەر داوێنی شاخێکایە، پڕە لە ماسی گەورە گەورە، کەس دەسیان بۆ نابا و نایانخۆن، بە هۆی حەزرەتی ئیبراهیمەوە بە پیرۆزیان دائەنێن. بەینێکی زۆر لەوێ وەختمان ڕابوارد، شەویش مانگەشەو بو، بڕیارمان دا کە بچینەوە ماڵی مستەفاو لەوێ ڕابوێرین. ژنو منالەکەی مستەفا چوبونە ماڵێ باوکیان، شەو لە ماڵی ئەوان نوستینو بەیانی بە ئوتومبیل ڕێگەی دیاربەکرمان گرتەبەر.

تا دیاربەکر شتێکی وا نیە باسی بکەم، تەنیا لە سیوەرەك لەبەر چاخانەیەکا تۆزێ وەستاین، دابەزیمە خوارەوە چا بخۆمەوە، توشی عەلی یاوەری کوڕی عەزیز ئەفەندی وەسمان ئاغای خوجە ئەفەندی بوم، لەوێ زابتی تۆبچی بو، یەك دو زابتی تریشمان لێ کۆبۆوە، عەلی یاوەر بە زۆر نانو کەبابو ماستاوی ساردی دەرخوارد دامو چام خواردەوە، ئنجا کەوتینەوە ڕێ، ئەم ڕێگەیە زۆر بەردەڵانی وشكو ناڕێكو هەوای ئەو ڕۆژەش زۆر گەرمو ناخۆش بو، نزیك ئێوارە گەیشتینە

شـاری دیاربـەکر (١٨ی حـوزەیرانی ٣٣٩ی ڕۆمـی ڕێکـەوتی ١٩٢٣ن). هـاوڕێ کوردەکان زۆریان لیٚ کردم ببم بە میوانیان، بەڵام بە ئۆتۆمبیلچیەکەم وت ڕاست بردمیـە نـادی عەسـکەری، چـونکە بیسـتبوم کـە ژوری نوسـتن و خـواردنی بـاش و ئیسراحەتی تیا دەس ئەکەوێ.

٩٢

دیار بەکر

یەکێکە لە شارە گەورەکانی کوردستان و ناوچەیەکی مێـژوویینی کـوردە. ئـاوی "دیجلە" لە خۆرهەڵاتەوە بە تەنیشت دیاربەکرا تێئەپـەڕێ. شـارەکە بـە شـورەیەك دەورە دراوەو بەینێکی زۆر نزیکەی ١٦٨ ساڵ ئـەم شـارە ناوچـەی حکومەتـەکانی "دۆستەك"و "مـەروانی" کـورد بـوە. ئـەمیر ئـەبو عەبدوڵڵا حسێن ئـەلباز "باز ابـو شـجاع"ی بـەناوبانگ کـە دوەم حـوکمڕانی دۆسـتەکە لـە لایـەن "القـادر باللـە"ی خەلیفـەی بیسـت و پێنجـەمینی عەباسـیەوە عینـوانی دراوەتـیٚ لـە کـوردانی "حەمیدیە" بوەو لە دیاربەکر هاتۆتە دونیاوە ٣٢٤ هـ-٩٣٤ زاین. نـاوی "شـاه ابـو شـجاع" لـە خوتبـەدا لەگـەڵ خەلیفـەی عەباسـی بـە یەکـەوە خـوێنراوەو سـکەی تایبەتی بە ناوی خۆیەوە داڕشتوە. بـەینێك موسڵیشـی گـرت (٣٧٣هـ-٩٨٣زاین)، خەریك بو بچێتە سەر بەغداو دلێمەکانی لیٚ بکاتـە دەرەوە. "ئـەبو عـەلی حەسـەن" دوای مردنـی خـاڵی "شـا ابـو شـجاع"، ئـەم مەملەکەتـەی لـە چـنگ حەمدانییـەکان پاراست و لەشکری بڵاوە لیٚ کرد و حکومەتی "دۆستەك"ی سەرلەنوێ کۆکردەوەو یەك خستەوە. ئەم قائیدە قارەمانەی کورد بەوەندە نەوەستا بەڵکو وڵاتەکەی خاڵی گرت لە "وان"ەوە تا "موسڵ"و لـە موسڵدا بـە نـاوی خۆیـەوە حـاکمی دانـا. دوای ئەو "ئەحمەد" خوشکەزایەکی تری "ابو شجاع"و برای "ابو علی" کوڕی دوەمـی "مروان" هاتـە نـاوەوەو لـە جێـی حکومـەتی "دۆسـتەك"، حکومـەتی "مەروانیـە"ی دامەزراند ٤٠٢هـ-١٠١١ زاین و نزیکەی ٥٢ ساڵ لـەژێر نـاوی "الملك العـادل ناصـر الدوله احمد بن مروان" لە ناوچەی "دیاربەکر"و "جزیرە"دا حوکمڕانی کرد.

دوای ئەوە ئەم وڵاتە ئامەد (دیاربەکر) لە کاتی هەراکەی "تورك"و "عەجەم" واتا لە هەراکەی بەینی سوڵتان سەلیمی عوسمانی و شاە ئسیماعیلی سەفەوی، لەگەڵ وڵاتەکانی تری کوردا بەبێ شەڕ کەوتە ژێر حوکمی تورك (٩٢٠هـ-١٥١٤ زاین). بەڵام شاری دیاربەکر هەر بە شارێکی کورد مایەوە تا ئیمڕۆو گەلێ ناوداری تری لێ هەڵکەوتوە. هەر یەکە لە لایەنێکەوە، لە ئیدارە، لە عیلمو زانستی یا لە نیشتمانپەروەری، بلیمەتێکی کورد بون.

لە نادی لە ژورێکا دایان نام کە "زابت"ێکیشی تیا ئەنوست، بەیانی ڕۆژی دوەم زانیم کە ئەویش لە کوردەکانی "بەتلیس"ە، کوڕێکی بە ئەدەب و هێمن، بەڵام بێدەخڵ بو. جارجار لەبەر خۆیەوەو بە لەهجەی خۆیان گۆرانی کوردیشی ئەوت. من بە دڵ گوێم ئەدایە، بەڵام قسەم نەئەکردو هیچم دەرنەئەبڕی، هەر بەیانی و بەیانی وەختی چاخواردنەوەیش یەکتریمان ئەدی، ئیتر ئەچو بۆ سەر ئیشی خۆی. ئەو ئێوارەیەی گەیشتمە دیاربەکر زۆر ماندو بوم. شەو لە نادی ڕامبواردو نەچومە دەرەوە.

سبەینێ بەیانی مودیری ئیستخبارات ناردی بە شوێنما، چومە لای، ناوی "سالم بەگ" بو و ڕوتبەی بینباشی -موقەدەم بو، زۆر هەوڵی ئەدا کە وەکو "جەنتلمان"ێك لەگەڵما بجوڵێتەوە، وتی: *زۆرم پێ خۆش بو کە بێ ئەوەی پێت بڵێم لە خۆتەوە لە نادی عەسکەری بوی بە میوان، چونکە لە هەمو جێگەیەك باشترەو بە دڵی خۆت تیا ئەحەسێیتەوە*، نامەکەی حسێن ڕەئوف بەگی خوێندەوەو لە ژێرەوە لە سەری نوسی کە چاوی پێکەوتوە. بۆ مەسەلەی گەڕانەوەم بۆ عێراق (سلێمانی) پێم وت: *ڕێگەی بتلیس- وان- شەمدینان، خراپ نیە؟* وتی *جارێ با ماندوت بحەسێتەوە، منیش بیرێکی لێ ئەکەمەوە*. دیاربەکر لەو وەختەدا ناوچەی "جەبهەی الجزیرە"و "جواد پاشا"ی بەناوبانگ کوماندانی ئەم جەبهەیە بو. دوای گەیشتنم بە دو ڕۆژ لە سەر ئیقتراحی "سالم بەگ" زیارەتی جەواد پاشام کرد. بەڵام لە چونم پەشیمان بومەوە. زۆر وشك بە فیزو لوتبەرزم هاتە بەرچاو. ئەم زاتە ئەو جەواد پاشایە بو، کە لە ١٩٢٤ زایندا بە بۆنەی

مەسەلەی موسڵەوە لەگەڵ هەئیەتەکەی ئیستفتا هاتە عێراق، جارجار یا لە خۆمەوە سەرم لە سالم بەگ ئەدا یا ئەو ئەینارد بە شوێنما باس‌و هەواڵی عێراق‌و سلێمانی‌و شێخ مەحمودم لەو ئەبیست.

لە سلێمانی لە دەوری حکومەتی عوسمانیدا، زانست لە چاو هەندێ لیواکانی تراو بۆ ئەو ڕۆژە بە پێشکەوتوتر ئەژمێررا. جگە لە قوتابخانەو حوجرەکانی تایبەتی چەند مەکتەبێکی باشی حکومەتیشی تیا هەبو، لە ئیعدادی عەسکەری سلێمانی گەلێ قوتابیانی پێگەیشتبون، چوبونە بەغداو لەوێ دوای یەك ساڵ خوێندن چوبونە مەکتەبی حەربیە لە ئەستەموڵ‌و ببون بە زابت. گەلێکیشیان لە مەکتەبی ئەرکانی حەرب ڕاستەوڕاست ئەبون بە یوزباشی ئەرکان. لە ساڵی ٣٢٥ی ڕۆمی من لە ڕشدییەی مولکیەی کفری ئیبتیدائی شەهادەم وەرگرتبو، لەسەر ئارەزوی باوکم کە لەو وەختەدا تابوری –فەوجی گوێزرایەوە "پەسوی" کە لە بەینی ڕەواندزو سابلاخ لەسەر سنوری عێراق ئێران بو، چومە سلێمانی لەوێ بە ئیمتیحان خرامە سنفی دوەمی ئیعدادی عەسکەری کە پێنج سنفی هەبو.

موعلیمەکانی ئەو دەورە زۆریان لە کوردەکانی سلێمانی بون. لە ناو ئەمانەدا لە عەسکەریەکان ئەحمەد بەگی ڕەشید پاشا یوزباشی سواری، عەلی یاوەری حاجی حەماغا ملازمی تۆپچی، نوری وەیس‌و فەتحی‌و ڕەشید زەکی کابان‌و لەناو مەدەنییەکانا. مەلا محەمەد ئەفەندی موعەلیمی فارسی‌و شێخ محەمەد ئەفەندی موعەلیمی عەرەبی‌و عەزیز ئەفەندی وەسمان ئاغا موعەلیمی خەت، کە پێیان ئەوت خواجە ئەفەندی‌و مەلا ڕەشید بەگ‌و عەبدوڵڵا ئەفەندی پاوەییم دێتەوە بیر. حاجی قەلەندەری بەناوبانگیش لەوێ موبەسر بو و ساڵح چاوەش بۆڕی زەن. ساڵی دوایی کە ئێمە چوینە سنفی سێهەمەوە سنفەکانی چوارەم‌و پێنجەم گوێزرانەوە بەغدا. مەکتەبی ئێمەش بە ناوی ڕشدیەی عەسکەریەوە کرا بە مەکتەبێکی سێ سنفی سەربەخۆ. کە لە ڕشدیەی سلێمانی شەهادەم وەرگرت، چومە بەغداو ئەو سنفانەی ئیعدادیم لەوێ تەواو کرد، لە پێش حەربی گەروەیشا بە یەك دو ساڵ مەکتەبێکی ئیعدادی موڵکی کرایەوە.

من لە وەختی ڕۆیشتنما بۆ ئەستەموڵ، لەگەڵ یەکێك لە موعەلیمەکانی ئیعدادی بەغدا، تۆزێ دەمەقاڵێم بو لەسەر ئەمە خۆم کرد بە نەخۆش و ناردمیانە خەستەخانەی مەجیدیە، لەوێ لەگەڵ دوکتۆر سەفوەت، دوکتوری چاویش چوین بە گژ یەکا، دو جەبهە، مەکتەب و خەستەخانە لێم بون بە دوژمن. بە تەقریری هەیئەتی توبیە، وتیان نەخۆشی دڵم هەیە و بۆ زابتی دەس نادەم و کردمیانە دەرەوە (٣٢٩ی ڕۆمی). لە مەکتەبی ئیعدادی بەغدا نە لە ڕوی خوێندن، نە لە ڕوی ڕەوشت تا ئەو ڕۆژە هیچ شتێکم نەکردبو، کە کەس لێم بە گلەیی بێ. لەبەرئەمە کە بەم ڕەنگە لە بەری خوێندنی ئەو چەند ساڵە بێبەش کرام و هاوڕێکانم کەوتنە مشوری سەفەری ئەستەموڵ، وەکو شتێکیان لێ ون بوبێ زۆر موتەئەسیر بون، عەبدوللەتیف بەگی کوڕی ئاگایاشی مودیری مەکتەبەکەمان و گەلێك لە موعەلیمەکانیش و بە تایبەتی دوکتۆری مەکتەبەکەمان، سامی سلێمانی قول ئاغاسی و عەبدولمەجید بەگی خۆجە موعەلیمی ڕیازیات، کە بەتەما بون بچمە مەکتەبی ئەرکان، زۆریان پێ ناخۆش بو، ویستیان هەوڵێ بدەن کە تەقریرەکە بگۆڕرێ. منیش هەرچەند لە دڵا ئەم ئەنجامە زۆر کاری تێکردبوم و ئەمزانی تەقریرەکە ڕاست نیە و بە ئاشکرا ئەیانەوێ ملم بشکێنن، بەڵام دەسبەجێ بڕیارم دا کە ڕێگەیەکی تازە بۆ خۆم دابنێم و لە سەری بڕۆم. لە ڕیازیاتا باش بوم، کەوتمە سەر هەوەسی مەکتەبی "هەندەسەی عالی" لە ئەستەموڵ. بەڵام ئەیانوت لەوێ دەرچوانی ئیعدادی مولکی وەرئەگرن، لەبەرئەمە گەڕامەوە سلێمانی و هاوینم بە ئیسراحەت ڕابوارد، ئنجا چومە ئاخر سنفی ئیعدادی مولکی و هەر ئەو ساڵە شەهادەی ئەم مەکتەبەیشم وەرگرت و چومە ئەستەموڵ لە ٣٣٠ی ڕۆمی.

من تازە گەیشتبومە ئەستەموڵ و چوبومە هەندەسەوە، تورکەکانیش لایەنی ئەڵمانیان گرت و چونە شەڕەوە. باوکیشم زابت قیدەملی یوزباشی بو لە سلێمانیەوە نێررابو بۆ بانە لە ئێران و "شەفیق"ی برام، کە گەیشتبوە سنفی پێنجەمی ئیعدادی بوبو بە گەورەی ماڵ. مودیری مەکتەبی ئەعدادی مولکی سلێمانی لە دەورەی ئێمەدا "فائیق وەیسەڵ" بو. لەناو موعەلیمەکانیشمانا

"عوسمان نوری" تیا هەبو، کە دەرسی عەرەبی پێ ئەوتین لە کوردەکانی "دیاربەکر" بو، ئەم کابرایە لە مەلایەتیەوە پێگەیشتبو، دوایی لە مەکتەبیش خوێندبوی، مێزەری سپی ئەبەست بە سەرەوەو جوبەیەکی کورتی ڕەشی لەبەر ئەکرد، وشەی "گبی"ی تورکی کە بە مانای "وەکو" دیت بە "کپی"ی تەلەفوز ئەکرد، لەبەرئەوە ناومان نابو "کپی". کە هاتمە دیاربەکر مامۆستای خۆشەویستمان عوسمان نوری لەوێ بو. "خلوصی تبلیسی" کە لە دواینساڵی شەڕی گەورەدا لە سلێمانی مودەعی عمومی بو، ئەویش لەو ڕۆژەدا لە دیاربەکر بو "خلوص" ڕەفیقم بو، بە یەکەوە شیعرمان ئەنوسی و ئەمان نارد بۆ غەزەتەی "حەوادث"و گۆڤاری "کەوکەبی مەعاریف" لە کەرکوك، ئەمانە هەردوکیان ئەهاتن بۆ لام و زیافەتیان بۆ ئەکردم، بە تایبەتی مامۆستا "عوسمان نوری" تا ئەو ڕۆژەی دیاربەکرم بەجێ هێشت، لێم جیا نەئەبۆوەو زۆری دڵنەوایی و خزمەت ئەکردم، "عورفی بەگ"ی کوردیش کە بەینێ مودیری تەحریراتی سلێمانی و بە ڕاستی ئەدیب و شاعیرێکی گەورەو بەنرخ بو، تەنیا "عەونی" کوڕی لە پاش بەجێ مابو، لە مەحکەمەی دیاربەکر کاتب بو.

من بە هۆی "خلوصی بەگ"ەوە دوکتۆر "فوئاد"م ناسی. لاوێکی باڵا نزیك کورتی پێست مەیلەو سپی لاواز. بەڵام چوست و چالاك و زرنگ و بێ ترس و نەبەزو نیشتمانپەروەری بەڕاست بو. "خلوصی" پیاوێکی زۆر باش و کوردێکی ئاشناپەروەرو شاعیرێکی قەلەندەرو مەشرەب بو. میللەتی خۆی بێ موجازەفە خۆش ئەویست و لە کارێك نزیك نەئەکەوتەوە کە "تالوکە"ی تیا بێت، لەبەرئەوە دوراودور دوکتۆر فوئادی پیشان دام و لێشم پاڕایەوە کە نزیکی نەکەومەوە چونکە لە ژێر چاودێریدایە. دوکتۆر فوئادی لە دورەوە بەم جوملەیە پێ ناسیم "اشته شو مجنون" واتا ئەوەتا شێتەکە! ئێمەش من و دوکتۆر فوئاد ئەو ڕۆژە لە دورەوە بەسەر سەلامان لە یەك کردبو، یەکتریمان ناسیبو. لەو ڕۆژانەدا لە پڕ توشی لەرزوتا هاتمەوە، زۆر بە توندی گرتبومی شەو دوکتۆری عەسکەرییان بۆ هێنام، دەرزی مەلاریای لێدام و ڕەچەتەیەکی بۆ نوسیم. بەیانی زو مەحمود

چوبوه ئەجزاخانەی بەلەدیە دەرمانەکەم بۆ بێنی دوکتۆر فوئاد لەوێ ئەبێ، مەحمود کە دەرمانەکەی بۆ هێنام تەزکەرەیەکی ئەویشی لەگەڵ بو. دوای سەعاتێکیش خۆی هات تەنیا مەحمودم لابو. دەرزی لێدامو بەینێکی کەم لە لام دانیشتو نەبزەیەکی لە باسو هەواڵی خۆی بۆ گێڕامەوە. بە تەواوی بۆم دەرکەوت کە حکومەت هەناسەکانی لەسەر ئەژمێری. زۆری تەنگوچەڵەمە دیبو، گەڵێ کارەساتی بەسەر هاتبو، لەگەڵ ئەمەیشیا لەو ڕۆژەدا "طبیب"ی بەلەدیەی دیاربەکر بو.

من مەلاریام پێ فێر ببو. بەڵام کە بەری ئەدام ئەچومە دەرەوە، ڕۆژێکیان توشی "مستەفا شەوقی" هاتم ئەیوت لە "ئزمیر"ەوە هاتوەو ئەچێتەوە عێراق. بە قسەی خۆی هەندێ نامەو وێنەی "نورەدین پاشا"ی پێ بو بۆ ئاشناکانی لە "عێراق". بە تەمای ئەوە بو کە لەوێ بۆ خاتری چاوی ڕەشی نورەدین پاشا ئاشوبێك بگێڕێ. "مستەفا شەوقی" زۆری کوردەکان ئەیناسن. لە تورکیا وا ئەزانم زابتی ڕەدیف یا شوعبە بو، تۆزێك حەزی لە موغامەرات، زۆریش حەزی لە خۆهەڵکێشانو فیشاڵ ئەکرد. ئەیویست منیش لە ڕێگەی موسڵەوە لە گەڵی بگەڕێمەوە، لە ئەوەڵەوە هاتمە سەر قسەی، بەڵام کە لە فیشاڵو قسە زلەکانی گەیشتم، بیرم گۆڕی. ئەو لە پێش منا لە ڕێیەکەوە، کەوا دەرئەکەوت تورکەکان بۆیان دانابو گەڕایەوە. منیش دوای ئەو بە چەند ڕۆژێ لە ڕێگەی کاروانەوە ڕوم کردە باکوری خۆرهەڵاتو لە دوای پێنج ڕۆژ گەیشتمە بەتلیس. ئەوڕەحمان بەگی ڕەشید پاشا لە بەتلیس زابت بو، خۆیو زابتێکی تر خانویەکی بچوکیان گرتبو، لە لای ئەوان دابەزیم.

٩٣

بەتلیس

شارێکی بچوکی شاخاویە لە کوردستانی تورکیا، کەوتۆتە بەینی دو شاخەوە، شارەکە خۆشە، بەسەر تەپۆڵکەیەکەوەیە، دیمەنێکی تەبیعیو جوانو

ئاو و هەوایەکی سازگاری هەیە. ئیمڕۆ ناوچەی ولایەتێکە بە ناوی خۆیەوە، بەینێك ئەم شارەیش ناوچەی ئەمارەتێکی بەناوبانگی کورد بوە، ئەمیر "شەرەفخان"ی کوڕی ئەمیر شەمسەدینی "ڕۆژکی" کە لە ١٠٠٥ی ه، ڕێکەوتی ١٥٦٩ زاین، کتێبی شەرەفنامەی مێژوی ئەمارەتەکان و حکومەتەکانی کوردی بە فارسی نوسیوە. خۆشی لە دەوری سوڵتان موڕادی سێهەمی عوسمانیدا بوە بە ئەمیری ولاتی بەتلیس و پێش ئەویش بەینێك لە بەلاتی "شاە تەهماسب"ی سەفەویدا بوە. بە پێی "شەرەفنامە" ئەمیرو حاکمەکانی بەتلیس لە سولالەی "نەوشیروان"و یا لە نەسلی پادشاکانی "ساسان"ی کوردن. هەر لە شەرەفنامەدا لە لایەکی ترەوە ئەڵێ ڕاستییەکەی ئەوەیە کە حوکمدارەکانی بەتلیس ئەچنەوە سەر بەهرام ی کوڕی جاماسب ی کوڕی فیروز ی کوڕی یزدجرد ی ساسانی کورد کە لە زەمانی "قوباد"ی کیسرا، حوکمڕانی ئەرمەنستان و شیروان بوە. هەر لەم سەرچاوەیەوە (شەرەفنامە لاپەڕە ٣٩١ی تەرجەمەی عەرەبی)، وا دەرئەکەوێ کە ئەم خانەدانە لە مێژوی ١٠٠٥ هـ– ١٥٩٦ زایندا کە مێژوی نوسینی شەرەفنامەیە، ماوەی حوکمیان بە هەمویەوە گەیشتۆتە ٧٦٠ ساڵ.

بەڵام ئەو ئەمیرانەی کە لەم ولاتەدا یەکلەوایەك و بەبێ ماوەیەك یا وچانێك حوکمڕانییان کردوەو ئەمیر "شەرەفخان" بۆی کۆکراوەتەوە ژمارەیان گەیشتۆتە هەژدە ئەمیر کە لە سەر یەك ٤٥٠ ساڵ لە هەرێمی "بەتلیس"دا بە سەربەخۆیی حوکمڕانییان کردوە. عەلامەی بەناوبانگ "ئیدریسی بەتلیس" کە ئەمیرەکانی کوردی لەگەڵ سوڵتان سەلیمی عوسمانی ڕێکخست و بە شەرتی سەربەخۆیی ئەمارەتەکانی کوردستان لە مێژوی (٩٢٠ هـ– ١٥١٤ زاین) لەگەڵ ولاتی عوسمانی کرد بە یەك و ئەمە بو بە هۆی سەرکەوتنی سوڵتان سەلیم لە شەڕی چاڵدێران و دوای ئەوە لە "مرج دابق"دا ڕۆڵەیەکی پێگەیشتوی شاری بەتلیس بو. تەیموری گورگانی (تەیمور لەنگ) کە دونیای زەمانی خۆی سەرو ژێر کردو حوکمداران و سەلاتین و ئەمیرانی ئەو دەورەی هەمو بەدیل گرت و پاشای عوسمانی "یلدیرم بایزید" کە لەگەڵ "تەیمور" لە یەك تیرە بون –بە دیلی لە ژێر دەسیا مرد. لەگەڵ

ئـەمیرانی بـەتلیس (ئـەمیر حـاجی شـەرەفخان) زۆر ڕێـك بـوەو لـە خـۆی نزیـك خستۆتەوەو گـەلێ شاران و قـەلایانی تـری پـێ بەخشیوەو خستویەتە سـەر ولاتـی بەتلیس.

"مـەلا سـەلیم"ی نـاودار کـە لـە پـێش شـەڕی گـەورەی یەکـەما لـە "دەرسـیم" شۆڕشێکی گەورەی کوردی گێڕابو، بە گژ تورکا چوبو، دوای شکستی کوردەکـان خـۆی کوتـابوە شـابەندەرخانەی "ڕوسیە" لـە شـاری بـەتلیس و هـەتا ئـەوە ڕۆژەی تورکەکان تێکـەڵ بە شـەڕ بـون، لـەوێ مایـەوە، ئنجا کـە تـورك و ڕوس بەرامبـەر بـە یـەك چـونە شـەڕەوەو شـابەندەری ڕوسیە بەتلیسـی بەجێهێشـت، تورکـەکان مـەلا سەلیمیان گرت و لە شەقامەکەی بەتلیسدا کردیان بە سێدارەدا.

من و مەحمود هەر یەك شەو لە بـەتلیس ماینـەوە، بـەیانی بە هـۆی نەفەرەکـەی ئەوڕەحمان بەگەوە بۆ بارگە هێسترێکم کڕی و کەوتینـە ڕێ، هـەر لە ئەوەڵـەوە بـۆم دەرکەوت ئەو پارەیەی (٨٠ مەجیدی تورك) کە دابوم بە هێسترەکە لـە کیسـم چـو. داخەکـەم نەفەرەکـە، کـە بـە قسـەی ئـەوڕەحمان بـەگ لـە بەیتـەریی ئـەزانی، منـی هەڵخەڵەتاندبو، هێسترێکی پیری لاوازی بێکـارەو پەککەوتـەی بـۆ کڕیبـوم یـا پـێ فرۆشتبوم. مەنزڵی یەکەممان "تەتوان" بو، ڕۆژی دوەمیش گەشتینە "ئـەخلات"، ئیـبراهیم ئەفەنـدی یوزباشـی ئیـبراهیم گـودرونی خـەڵقی سـلێمانی بـرای عـەونی ئەفەندی لەوێ ڕەئیس شوعبە بو، واتا ڕەئیس تەجنید، جگـە لـە خـۆی ژنەکەشـی کە کچی مەلا ئەمینی دەلاڵ بو، لە مناڵییەوە ئەمناسی و لـە کـەرکوك لەگـەڵ دایکـی زۆر جـار ئەهاتنــە ماڵمـان و ئێمــەش ئەچـوینەوە لایـان، زۆر کچـێکی قەشمــەرو عەنتیکەو قسەخۆش بـو، لـە "ئـەخلات" چـومە ماڵـی ئـەوان و لـەوێ قاوەڵتیم کـرد، خورشـیدخان بـە تـەعبیری منـاڵی خورشـەی مـەلامین، وێنەیـەکی خـۆش دامـێ بـە شـەبقەو بـەرگی فـەرەنگی "سـفوری"یـەوە گرتبـوی لەگـەڵ خـۆم هێنامـەوە بـۆ خزمەکانی لە سلێمانی.

٩٤

ئەخلات

لـە مێـژودا جێگەیـەکی هەیـە. لـە دەوری ئـەمیر شـەرەفخانی کـوردی ئـەمیری بەتلیس هاوعەسری تـەیموری لـەنگ و مـەلك ئەشـرەفی حاکمی ئورفـەو حـەڕڕان و کوڕی سـەلاحەدین ئـەمیر ئـەیوبی، مەجدەدینی برای شـەرەفخان حاکمی ئـەخلات ئـەبێ کـە سـوڵتان جەلالـەدینی کـوڕی سـوڵتان "محەمـەدی خوارزمشـا" لـە ترسـی لەشکری جەنگیزخان سەڵتەنەتی ئێران بـەجێ دێڵـێ و ڕائەکاتـە هندستان، دوایـی ئەگەڕێتـەوە ئێـران و جـارێکی تـریش خـۆی بـۆ نـاگیرێ و ڕائەکاتـە "قەفقاسـیا" و "ئـەریوان" و "تفلـیس" ئـەگرێ، ئنجا ڕو ئەکاتـە ئـەمارەتی بـەتلیس و لـە ئـەخلات دەورەی مەجدەدینی برای شـەرەفخان ئـەداو ماوەیـەکی درێـژ لـە بـەینی لەشـکری سـوڵتان "جەلالـەدین" و کوردەکـان شـەڕو شـۆڕ دەوام ئـەکا، جەلالـەدین ئـەخلات ئـەگرێ و "مەجـدەدین" و "عیـزەدین" ئەخاتـە بەندیخانـەوە، بـەڵام شـەرەفخان لەشکری لێ ئەکا و دێتە سەری و لە دەشتی "موش"دا دو لەشکر بەرامبەر بە یـەك ئەوەسـتن و دوای شـەڕێکی قورسـی سـێ ڕۆژی، جەلالـەدین ئەشـکێ و ئەگەڕێتـەوە ئـەخلات. لـەم عانـەدا لەشکرێکی "مـەغۆل"یش ئەگاتە ئـەریوان، جەلالـەدین لەمـە ئەکەوێتە ترسەوەو عیزەدین و مەجدەدین لە بەندیخانە بەرئەداو لەگەڵ شـەرەفخان پەیمانی ئاشتی ئەبەستێ و کچێکی خۆشی لێ مارە ئەکا.

ڕۆژی سێهەم گەیشتینە ئارجیس. لێرەشا "باز ابو شجاع"ی کوردم هاتـەوە بـە بیرا کە چۆن بە هۆی ئازایی و قارەمانی و بەخشندەیی حاتەمانەیەوە لە شوانییەوە دەوڵـەتێکی دامەزرانـد (حکومـەتی دۆسـتەکی) و گەیشـتە پایـەی "شـاهی". بیرم کردەوە کە دوای ئـەوەی چەند کەسێکی لـە خـۆی کۆکردبۆوەو دەسـی کردبو بـە جەردەیی و هەرچی دەس ئەکەوت بەسـەر هاوڕێکانیا دابەشـی ئـەکردو بـەم ڕەنگـە بو بە خاوەن لەشکر، ئەوساکە کەوتە سەودای گـەورەیی و ڕوی کـردە "ئـارجیش". ئـەم شـارە کـەوا ئێسـتە منـی تیام و لێرەدا دەسـی کـرد بـە لەشـکر پێکـەوەنان بـۆ

گرتنی ولاتی ئامەد (دیاربەکر)و ئەوەندەی پیێ نەچو ئامەدو میافارقینو نسیبینی گرتو لەگەڵ لەشکری "صمام الدولە" لە جنوبی وان کەوتە شەڕێکی قورسەوەو شکاندی لە مەوقعی "باجالایا"و تا "موسڵ" بەرەو دوای ناو "موسڵ"یشی داگیر کرد (٣٧٣ هـ-٩٨٣ زاین). ئنجا کەوتە سەودای داگیرکردنی بەغداو لە ئەنجامی گەڵێ شەڕو شۆڕ لە بەینی دیلەمیەکانو "باز"و هەندێ جاریش لە بەینی باز و حەمدانیەکان. لە شەڕێکا باز لە وڵاخەکەی کەوتە خوارێو ئەستۆی شکا. ئەبو عەلی خوشکەزای باز کە ناوی باوکی مەروان بو جێی باز ی خاڵی گرتەوەو لە جێی حکومەتی دۆستکی حکومەتی "مەروان"ی کوردی دامەزراند.

٩٥

شاری وان

ئێمە مەنزڵی دوای "ئارجیش"مان "کۆی" بو، دوای "کۆی" لە ڕۆژی ٦ی تەموزی ٣٣٩ ڕۆمی گەیشتینە وان. نزیک ئێوارە بو گەیشتبوینە ئەم شارە. بە تەمای ئەوە بوین کە بچمە ئوتێلێک، گەڕاین، پرسیمان، نەک ئوتێل (خان)ێک یا هیچ نەبێ ژورێکمان دەس نەکەوت کە بیگرین، لە لایەکەوە شەڕو شۆڕی بەینی کوردو ئەرمەنی، کە هەموی بە هاندانو دەسیسەی حکومەت بو، ڕوی ئەدا، لە لایەکی ترەوە هۆی شەڕی گەورەو داگیرکرانی ئەم وڵاتە لە لایەن لەشکری ڕوسەوە ئەم ناوەو بە تایبەتی ناوچەکانی بەتلیسو وان تا "گەوەر"و "شەمدینان"و ڕەواندز هەموی تەختو تاراج کرابو، و بەردی بەسەر بەردەوە نەمابو.

شاری وان، ناوچەی ولایەتێکی گەورەیەو بە هۆی "ئەرمەنی"یە زیرەکو دەوڵەمەندو دەسڕەنگینە سەنعەتکارانەوە بە تایبەتی لە ئیشی "زێڕ"و "زیو"و "مینا" کاری ناوی ڕۆیشتبو، لەو ڕۆژەدا لە دێیەکی وێرانو تالانکراو ئەچو و بە هەمویەوە دوسەد ماڵی ئاوای تیا نەبو. دیمەنی تەبیعیی "وان" بە زەریاچە جوانەکەیەوە بەو شاخ و کێوانەی دەوروپشتییەوە بە شەقامە ڕاستو پانە

درەختاوییەکان‌و بە ئاوی وەك بلوری ساردەوە بە هەوای سازگاریەوە لە دیمەنی گەڵ شارانی بەناوبانگ جوانترەو شیرینترە. بەڵام داخەکەم لەو شەقامە ڕاست‌و ڕێك‌و پان‌و سێبەراوییەدا کە ئاوەکانی بە ژێر "شۆڕەبی"یە بەرزو سەوزەکانی ئەمبەرو ئەوبەریانا ئەڕوا، گەڵ لە ئاوی بۆری ڕونتری‌و پاکترو ساردترە، بەڵی لەو شەقامانەدا لەبەر چۆڵی‌و تەنیایی‌و بێدەنگی ئینسان بەڕێوە خەو ئەیبردەوە، زۆر درێژی نەکەینەوە، لەبەر دوکانێکا هەواڵی خانێك، ژورێك، جێگەیەکم ئەپرسی، کە پاڵێکی ڕەحەتی تیا بدەمەوەو ماندوم بحەسێتەوە، بەڵام وا دیاربو کە جێگەیەکم دەسناکەوێ‌و لە کۆڵانا بمێنمەوە خاوەن وڵاخەکانیش ڕۆیشتبون‌و بەجێیانم هێشتبوین بۆ ئوتێل یا نادی ئەویشم لە کیس چوبو، کە لەگەڵی بچمە ماڵەکەی‌و یا هەر جێگەیەکی لێی ئەحەسێتەوە. بەڵام ئایا ئەویش جێگەیەکی وای هەبو کە منی تیا بحەسێمەوە؟

ئەو مەلاریایە کە لە دیاربەکر توشم بو لێم نەگەڕابو، تا گەیشتوینە بەتلیس بێوچان هەمو ڕۆژێ ئەیگرتم‌و زیفی لێ سەندبوم، لەبەرئەوە تا بەتلیس ئەو جێگانەی پیا ڕۆیشتبوین، وەکو نەمدیبێ وایە، ئەوەندە ئەزانم بە لای سعرددا ئەڕۆیشتین، بەڵام سعرد چۆن شارێکە؟ چوینە شارەکە یا نەء لە چە لایەکی لامان داوە، هیچم لێ نەنوسیوەو لە بیریشم نەماوە لەو پێنج ڕۆژەی کە بە ڕێی دیاربەکر- بەتلیسەوە بوین تەنها بەسەرهاتی ڕۆژێکیانم نوسیوەتەوەو زۆرباش لە بیریشمەو دێتەوە بەرچاوم. بە ڕێی "وەیس ئەلقەرەنی"یەوە بوین. لە کاروانەکەمانا کەژاوەیەك هەبو، سەری وڵاخی کەژاوەکە بە دەس کوڕێکی چوستی مناڵکارەوە بو. ئەیانوت، کەژاوەکە ژنێکی نەخۆشی تیایە، کە مێردەکەی لە دیاربەکر مەئمورەو ئەینێرێتەوە بەتلیس بۆ ماڵی باوکی ژنەکە، کوڕە مناڵکارەکەش برای ژنەکە بو.

چەند جارێك بەڕێکەوت ژنەکەم بەرچاو کەوت، کە لە کەژاوەکەدا ڕاکشابو، هەرچەندە نەخۆش‌و لاواز بو، بەڵام دیار بو کە تازە کچێکی یەکجار جوان‌و شیرین بو، وا ئەهاتە بەرچاوم کە دەمی بە زەرخەنەوە بێت. قەت باوەڕم نەئەکرد وا زو

بمرێ. کەچی کە گەیشتینە وەیس ئەلقەرەنی[2] برای ژنەکە دەسی کرد بە هاوارکردن‌و گریان‌و شیوەن، تێگەیشتین کە ژنە بەسەزمانەکە مردوە. بڕیار درا کە هەر لە سەر قەبرانەکەی وەیس بینێژن، من لە دڵی خۆما وتم خۆزگە ئیمڕۆ لەرزوتاکە نەیئەگرتم تا ئەو ژنە کەساسە ئەخرێتە قەبرەوە. دیار بو ئاواتەکەم هاتە دی. ژنە کەساسەکەمان گەیاندە جێی خۆی. ئەو ڕۆژە نزیکەی سێ سەعات بە پێوەو بە بەر هەتاوەوە هات‌وچۆم کرد، ئەوەندە بە خۆم نەزانی کە پێی ناڕەحەت بم، دوایی کە گەڕامەوە دالآنی مەرقەدەکەی وەیس جێگەکەم لەسەر سەکۆی دالآنەکە داخست‌و لێی ڕاکشام.

بە مەحمودم وت لە دێکە شیرو ماستم بۆ بکڕێ، خۆشی چێشتێکی برنجم بۆ لێبنێ‌و تا لە خەو هەستام دەستم لەسەر دڵم بو، هیوای ئەوەم بو کە ئەو ڕۆژە تاسەر لەرزوتاکە نەمگرێ. لەو دالآنە فێنکە نزیکەی سەعاتێك نوستم کە خەبەرم بۆوە لەشم زۆر سوك‌و ڕەحەت بو، بەلآم داخەکەم مەحمود چێشتەکەی سەقەت کردبو و بە تەنیا بە شیرو ماستەکە ڕامبوارد. بە ڕاستی وام هات بە خەیالآ کە ئیتر لەرزوتاکەم لەکۆڵ کەوتبێ، کەچی ڕۆژی دوایی لە میعادی خۆیا یەخەی گرتم، دامیەوە بە عەرزا لە پاڵەوە چاوم بە یەك دو کابرای چاکەت‌و پانتۆڵ لەبەر کەوت کە لەگەڵ کوڕە مناڵکارەکەو کاروانییەکان دانیشتون‌و باسی ژنە مردوەکەیان ئەکرد. ئەمانەیش برای ژنە کەساسەکە بون‌و لە بەتلیسەوە هاتبون بە پیریەوەو منیش هەر لە پاڵەوە چەند دڵۆپێك فرمێسکی گەرم بە چاوما هاتە خوارەوە.

تا بە هەرێمی وان نزیك گەیشتبوینەوە، زۆرم کەم کردبو، لەرزوتا یەکجار زەردو لاوازی کردبوم. پێیان ئەوتم هەوای وان زۆر سازگارەو لەوێ چا ئەبمەوە. بە قسەی ئەوان ئەبو لە زەریاچەکەی وان مەلە بکەم. بەلآم ئەوا من لەوێ نزیك خۆرئاوا لە بەردەمی دوکانێکا عەواڵی جێگەیەکم کە تیا بگونجێم‌و ماندوم بحەسێتەوە، واتا لە

[2] مەرقەدو زیارەتگایە لە بەینی "دیاربەکر" و "بەتلیس" و ئەڵێن مەقامی "وەیس ئەلقەرەنی" یە دێیەکیش لە تەنیشتییەوەیە هەر بەو ناوەوە.

زەریای لێکدانەوەدا کەوتومەتە مەلە. بەڵام خوا ناردی، ئەوا مەجید ئەمین کەرکوکی م لێ پەیا بو، زۆر باش ئەیناسم و لە کەرکوکەوە ئاشنایەتیمان هەیە. کەوتینە خۆش و چلۆنییەکی گەرم و گوڕ، پێی ناوێ سەرتان بیەشێنم، مەجید وتی هیچ جێگە دەس ناکەوێ، منیش لە دائیرەی ژاندرمە ئەنوم. چونکە کوماندانەکەی ژاندرمە خەڵقی کەرکوکەو پیاوێکی زۆر باشەو هاوشەری پەروەرە، لەوانەیە کە منیش ئەو شەوە لەوێ بنوم، پێی ناخۆش نەبێ تا سبەینێ هەوڵی جێگەیەکی تر ئەدەین، یا ڕەبی سەد شوکور! لەو حاڵە ڕزگارمان بو، چومە دائیرەی ژاندرمە، ئەو شەوە مەجید بە هەمو مانایەك خزمەتی کردین و حەساینەوە.

مەجید یا مەجید ئەفەندی کوڕی ئەمین ئەفەندییە کە لە وەختی عوسمانیدا مودیری ئەملاکی سەنییە بو لە کفری. خۆی (واتا مەجید) لەو ڕۆژانەدا کە من لە کەرکوك موعەلیم بوم، مەغازەی کردبوەو کاسبی ئەکرد. دوایی لە کەرکوك ڕایکردبو و چوبوە لای ئوزدەمیر. کە من لە ئەنقەرە بوم و ئینگلیزەکان ئوزدەمیریان لە ڕەواندز دەرپەڕاندبو. عەسکەرەکانی ئوزدەمیر بە هەرێمی "شەمدینان"و "باش قەڵا"دا بڵاو بونەوەو هەندێکیشیان هاتبونە وان، ئەسعەد بەگ (ئەسعەد نیازی)ی کوماندانی ژاندرمە لە وان زۆری لەمانە لە "ئالا"کەی خۆی دامەزراندبو و کردبونی بە ژاندرمە. مەجید لەناو ئەوانەدا بو لە دائیرەی ژاندرمەدا کرابو بە کاتب. بەیانیی ئەو شەوە کە لە لای مەجید ڕامبوارد، چومە ناوچەی فرقەی وان، عەلی ڕەزا بەگی بینباشی ئەرکانی حەربی فرقە بو، زۆر بە جوانی بەرەو پیری کردم و لە لایەن ڕێگەی گەڕانەوە وتی: ئێمە بۆ کوماندانی قول ئوردوی خۆرهەڵات ئەنوسین و بە پێی ئەمری ئەو چی پێویست بێ ئەیکەن. فیعلەن لە ڕۆژی ٧ی تەموزا بۆ ئوردویان نوسی و لە ١٤ تەموزدا دوبارە نوسیانەوە.

لەو ڕۆژانەدا عەلی سەعید پاشا کوماندانی ئەم جەبهەیە بو، خۆی لە "ساڕی قامیش" دائەنیشت. ئەحمەد تەقی کە لە قەفقاسەوە بۆ مەسەلەی سمکۆ چوبوە لای، هێشتا لەوێ بو. خەسرەو (کوڕەکەی سمکۆ)یش کە بەدیل گیرابو لە لایەن عەلی سەعید پاشاوە لەوێ خرابوە مەکتەبی عەسکەری. لەم حەلەدا کە من لای عەلی ڕەزا

بەگ دانیشتبوم ژەندرمەیەك تەزكەرەیەكی ئەسعەد نیازی بۆ هێنام. دوای بەخێرهاتن، ئەنوسێ كە بۆ قاوەڵتی چاوەڕێم ئەكا، و ئەیوت نابێ لە هیچ جێگەیەك لا بدەم، لە دائیرەكەی چاوم پێكەوت، دەسبەجێ زانیم كە لە پیاوە كۆنەكانەو لەوانەیە كە لە ڕێی هاوشەرییەكی سەری خۆی دابنێ. بڕیاری دا كە تا لە وان بمێنمەوە دائیرەكەی لەژێر ئەمری منایەو لەبەر ئیسراحەتی خۆم نەبوایە ئەیبردمەماڵەوە، بە ڕاستی ئینسانێكی تەواو بو.

من هەر لە بەتلیس بەولاوە ڕوم كردبوە چاكی و لەرزوتاكە كەمترو سوكتر ئەیگرتم، دوای گەیشتنم بە وان بە جارێ لە كۆڵم كەوت. ئیتر نەیگرتمەوە. لە زەریاچەی وان مەلەیشم نەكردو مەلاریاش بەری نەدامایە، من لەوانە نەبوم لەو زەریاچەیەدا مەلە بكەم. چونكە فێری مەلە نەبوبومو ئاوێ لە ئەژنۆم سەركەوێ خۆمی تیا ناگرم.

لە وان باس و هەواڵی ئوزدەمیرو سمكۆ بە تەواوی تێگەیشتم، سمكۆ دوای گەڕانەوەی لە سلێمانی لە نزیك سەرای (كە ناوچەیەكە لە ولایەتی وان و لە بەینی سنوری تورك و ئێرانە)، بە خۆی و سەد كەسێكەوە كە لە دۆڵێكا دامەزرابو ئەو و "ڕەشید جەودەت" و "فایەق ئیسماعیل"شی لەلا بو. ئەم دو زابتە كوردە لە سلێمانییەوە لەگەڵی هاتبون، ڕەشید لەوێوە لەگەڵ من كەوتە موخابەرە. ئەیوت سمكۆ تا ئێستە چاوەڕوانی ئەنجامی تەقەلای ئەحمەد تەقی ئەكا لە لای "سەعید پاشا". گلەیی ئەوەی ئەكرد كە نە "عەلی سەعید پاشا" و نە فرقەی وان وەڵامی نوسینەكانی سمكۆ بە ڕاست و ڕەوانی نادەنەوەو ئەنجامی دەس ناكەوێ، چە عەلی سەعیدو چە فیرقە ئەیانویست سمكۆ بە بێ چەندو چون هەڵسێ و بێتە وان. واتا خۆی بخاتە ژێر ڕەحمەتی توركەوە. سمكۆ نەیئەوێرا كە بێتە ژێر چنگیان، مەسەلەی شێخ مەحمودو ئوزدەمیریش سەری نەگرتبو، ئوزدەمیر بە خۆی و لەشكرە چەتەكەیەوە لە ڕەواندز دور خرابۆوەو تەفروتونا كرابو، لەبەرئەوە سمكۆ ئەیزانی كە بچێتە وان ئەبێ بە تەڵەوە.

لە بەینی فرقەو سمکۆ، پێش ئەوەی من بگەمە وان موخابەرەیەکی زۆر دورو درێژ کرابو. بەڵام بێ سودو بێ ئەنجام! من هەرچەند لە عەلی ڕەزا بەگو لە "کەنعان بەگی" کوماندانی فیرقە زۆر نەوزاشم ئەبینی. بەڵام نەمئەویست خۆم لە مەسەلەی سمکۆ بگەیەنم. لەوە ئەترسام کە ببم بە هۆی کردەوەیەکەوە کە پەشیمانی لە دوا بێ. جەژنی قوربانی بە سەرا هات. جەودەتو سمکۆو عەلی سەعید پاشا، تەلەگرافی جەژنە پیرۆزەیان بۆ ناردم، سمکۆ داوای ئەکردمە لای خۆی. لە پێش ئەمەدا لە فیرقەوە یەك دو جار بە گوێیانا هەڵدام، کە بچمە لای سمکۆو هێمنی بکەمەوە کە متمانە بکاو بێتەوە بۆ وان، بەڵام عوزرم بۆ هێنابونەوە، کە نامەکەی سمکۆ هاتو داوای کردم بۆ لای خۆی، فیرقە ئەمەی بە هەل زانیو ناردیان بە شوێنماو هەمو موخابەراتی بەینی فیرقەو قوڵ ئوردویان نایە بەردەمم کە لە لایەن سمکۆوە نوسرابو. بە ڕواڵەت فیرقە لەگەڵ سمکۆ بو.

منیش لە وان نزیکەی مانگێك بو چاوەڕوانی ئەوە بوم کە یارمەتیم بدەنو بە ڕێگەیەکی ئەمینا بمنێرنەوە، خۆم بۆ عەلی پاشام نوسی، وتی سەر لە فیرقە بدە، کەچی فیرقە هیچی بۆ نەهاتبو، ئنجا موراجەعەتم بە والی کرد، ئەو موخابەرەی لەگەڵ کرد، وەڵامی بۆ هاتەوە کە لە ڕێگەی "شەمدینان"ەوە بڕۆم باشترە، فەوزی بەگی ئاشناشم لەوێیە یارمەتیم ئەدا. بەڵام هەر ئیمڕۆ بە سبەیان ئەکردو هیچیان دیار نەبو. ئیتر لە گیانی خۆم وەڕز بوبوم. لەم وەختەدا کە فیرقە باسی سمکۆی کردەوە، دەسبەجێ بڕیارم دا کە بچمە لای سمکۆ. ئەمزانی کە سمکۆ لەناو عەشایەری عێراقو عەجەما، نفوزێکی گەورەی هەیەو ئەتوانێ بمگەیەنێتەوە سنوری ڕەواندز. لە وان شاڵو شەپکی کوردیم دروست کردو ڕیشێکی بچوکم هێشتەوە، جەژنم لە ماڵی شێخێکی کورد ڕابوارد. ئەم شێخە خەڵقی کوردستانی لای خۆمان بو، لەهجەی سلێمانی قسەی ئەکرد. لە وان بەعزێ دەروێشو موریدی هەبو شکیشم لێ ئەکرد، بەڵام زۆری خزمەت کردمو لە ماڵەکەیا سەبوریم هاتبو. ئەو جەژنە وەکو لە ناو کەسوکاری خۆما بم بە خۆشی ڕامبوارد. دوای جەژن لە فیرقەوە سێ سواری تورکیان لەگەڵ ناردمو چومە لای سمکۆ.

من كه له سلێمانی بوم، سمكۆ له هەولێرەوە هات بۆ لای شێخ مەحمودو ئەو شەوەی كه شێخ مەحمود منی داواكرد بۆ ماڵەوە لەگەڵ سمكۆ پێكەوە تەگبیری سەفەری ئەنقەرەمان كردبو، دوای ئەوە هەرچەند لە ڕەواندز نامەی شێخ مەحمودمان بۆ هاتبو و بۆی نوسیبوین بەرامبەر بە هەڕەشەی ئینگلیزەكان ئێمە تەرتیباتی خۆمان كردبو، بەڵام دوای سەفەری ئێمە بۆ ئەنقەرە، سمكۆ چۆن و كەی هاتبۆوە ئەم ناوەو ڕەشید جەودەت لەوێ لای سمكۆ چی ئەكرد؟ بۆ تێگەیشتنی ئەمە پێش ئەوەی بگەینە لای سمكۆ، باسی یەكێ لەو نامانەتان بۆ ئەكەم كه ڕشید بۆی ناردبومە وان. ئەم نامەیە بە توركی و زۆر وردو بە قەڵەمی قۆپیە نوسراوە. جگە لە وردیشی هەندێ جێشی چۆتەوەو سواوە ئێستەش لەناو ئەوراقەكانما ماوە، وا ئێستە بە زەڕەبین ئەیخوێنمەوەو ئەم قسانەی خوارەوەتان لەو نامەیە بۆ ئەگۆڕمە سەر كوردی[٣].

برای زۆر خۆشەویستم

زۆر بەخێر بێیتەوە. ئینشائەڵڵا بە خۆشی ئەگەڕێتەوە وڵاتی خۆشەویست. وەكو لە جەنابتانەوە مەعلومە، ئێمە دوای جیابونەوەتان لە سلێمانی بە پێنج ڕۆژ لە سلێمانیەوە چوینە پشدەر. بە قەبری باوكم و بە شەرەفم خۆیشم ئاگام لە وەختی حەرەكەتمان نەبوە. ئەو شەوەی كە بۆ بەیانی حەرەكەتمان تیا كرد، لە سەعات دوی نیوەشەو ئاگادار كرام، لەبەرئەوە ئەو شتانەی كە پێویست بو بۆ سەفەرێكی وا زۆریم بۆ ئامادە نەكرا. لەبەرئەوە نابێ لێم بگری كە ئەوەی لە ڕەواندزەوە بۆت نوسیبوم لە پەشۆكاویا لە بیرم چو. ئەوەتا بەیانی هەوڵی ئەوەم دا كە ئەسپێكی باش پەیا بكەم. بەیانی زو لە لایەكەوە بۆ سمایل ئاغا (سمكۆ)و لە لایەكەوە بۆ خۆم بە كۆكردنەوەی هەندێ شتەوە خەریك بوم. لەبەرئەوە لەو جلانەی كە ئیستەش لە بەرمایەو لە دەستێك كراس و دەرپێ بەولاوە شتێكم بۆ هەڵنەگیرا. هەتا

---

[3] ئەم نامەیە لە مەوقعی كەپرەوە، لە ١٥/٧/ ٣٣٩ی ڕۆمیدا نوسراوە

نەمتوانی بچمو بزانم منالّەکانی تۆ لە چییان. بە ڕاستی ئەبێ لێم ببوری (لێرەدا چەند دیریك بە سپیەتی بە جێ دێلّی لە نامەکە ئنجا ئەچێتەوە سەری).

واقعا ئینگلیزەکان یەك دو جار سلێمانیان بۆمباباران کرد. بەلاّم زەرەرو زیانێکی زۆری نەدا، مالّی ئێوە شوکر سەلامەتن، لە وەختی بومبابارانەکە هەندێ لە ئەهالی کشانە دێهاتەکان، بەلاّم ئینگلیزەکان بە مەنشور بلاّویان کردەوە، کە زەرەر بە ئەهالیو گوناهەکان ناگەیەنن. لەبەرئەوە زۆریان گەڕانەوە. لە بومبابارانەکەدا لە فەقیرەکان بە ژنو پیاو و منالّ نزیکەی دە کەسێك شەهید کران، ئەو خانوانەی کە وێرانیش کران، لە خانوە دیارەکانن خانوی حاجی ئەمینی کاکە حەمەو خانوی کەریم بەگی خانزادە جوانیو بەشێکی تەویلەکەی. مالّێ حاجی مەلا سەعید. دلّنیا بن کە لە لایەن مالّی ئێوەوە شتێکی وا نیە کە جێگەی غائلەو مەراق بێ. لە لایەن شێخ مەحمودەوە مەعلوماتێکی.."[٤].

---

[٤]تێبینی:

لێرەدا بەبێ تەواوکردنی نامەکە یادداشت تەواو ئەبێ. ئیتر هیچ دەسنوسێکی تر بەدەست منەوە نیە، کۆتایی بهێنێ بەم یادداشتە.

لەم ڕستەیەدا کە نیوەی لێرەدایەو لە وشەی "مەعلوماتێکی"دا ئەبچڕێ، دیارە دەفتەرێکی تری دەس پێکردبێ. ئەم دەفتەرە دەسنوسەی لای منە لێرەدا تەواو ئەبێ! وەك دیارە.. دوای ئەمە دەفتەرێکی تری دەس پێکردوە یادداشتی وا بە ناتەواوی واز لێ نەهێناوە. چونکە ئەم دەفتەرەی لە ١٩٥٥ زاینیدا دەس پێکردوە، واتا پێنج سالّی تەواو پێش مالّئاوایی خۆی، لەبەرئەوە ناچێتە ئەقلّەوە پێنج سالّ ئەو ڕستەیەی وا بە پچڕاوی بەجێ هێشتبێ. ئەگەر ڕستەیەکیشی نوسیبێ. هەر دیارە ئەو ڕستە ناتەواوە بچڕاوەی تەواو کردوە. بەلاّم داخی گرانم ئەو نوسراوە دەس من نەکەوتوەو نەمدیوە، هەرچەند زۆرم هەولّو تەقەلا داوە. بەلاّم هەموی بێسودە، چونکە نامەخانەکەی باوکم لای من نییە. ئەوی دەسی پیاگرتوەو نایەلّێ کەس توخنی بکەوێ، لەژێر تینی هەستێکی ئەهریمەنیدایەو کەسێکی نزیکی باوکم خۆیەتی. لەبەرئەوە من لەمە زیاتر ناتوانم بلّێم. تەنها ئەوە نەبێ کە من تاوانباری تەواونەکردنی یادداشت نیمو زۆر بە پەرۆش بوم تا ماوم ئەم یادگارە بەنرخە پێشکەش بەو ڕۆلّە کوردە خۆشەویستانەی ڕەفیق حیلمی بکەم کە هەمو ژیانی خۆی تەرخان کرد بۆ ڕونکردنەوەی ئاسۆی ژیانیانو ڕاستکردنەوەی بیروباوەڕیانو ساغکردنەوەی مافیان.

پێرست

دیارییە	٥
سەرەتا	٧
شەڕی گەورەی یەکەم و موتارەکە	٩
لە دوای موتارەکە، وەزع و هەواڵی دەوڵەتی عوسمانی	١٠
مستەفا کەمال لە ئەنادۆڵ	١٣
وەزارەتی "فەرید پاشای زاوا" و مستەفا کەمال	١٧
کوردستانی جنوب لە دواڕۆژەکانی شەڕی گێتیی یەکەمدا	٢٦
نەتەوەی شێخ مەحمود و چەشنی ژیانی	٢٩
فیتنەی موسڵ	٣٢
گەڕانەوەی شێخ مەحمود بۆ سلێمانی	٣٦
دوای گەڕانەوەی شێخ مەحمود بۆ سلێمانی	٣٨
شەڕی گەورەی گێتیی یەکەم و شێخ مەحمود	٣٩
هاتنەوەی ئینگلیزەکان بۆ کەرکوك	٤٢
هاتنی میجەر نۆئیل بۆ سلێمانی	٤٥
حوکمداری کوردستان	٤٦
شێخ مەحمود و کۆنفرانسی ئاشتی	٤٩
لە دەوری یەکەمی حوکمداریی شێخ مەحمودا، هەواڵی سلێمانی	٥٠
گەشتی مێجەرنۆئیل و فایەقی تاپۆ لە تورکیا	٥٤
سلێمانی دوای ڕۆیشتنی نۆئیل	٥٧
شێخ مەحمود و دەستە و دائیرەی، چییان ئەکرد	٦١
سەفەری من بۆ کۆیە لەگەڵ کەپتەن بیل	٦٤
بیل غەزەبێکی خوا بو لە کەس نەئەچو	٦٧

شکاندنی نفوزی شێخ مەحمود لەناو عەشایردا	٦٨
شێخ ئەمینی سندۆلآن	٦٩
وێنەیەکی تر لە کردەوەکانی ئینگلیز بۆ شکاندنی نفوزی شێخ مەحمود	٧٣
دەرکەوتنی سەرەتای شۆڕشی شێخ مەحمود	٧٥
چونی من بۆ ڕەواندز بیل	٧٨
شۆڕشی یەکەمی شێخ مەحمود و ئەنجامی	٨٠
لە کاتی شەڕی دەربەندا، هەواڵی ڕەواندز	٨٨
لەم شۆڕشەدا بەهەڵەچونی شێخ مەحمود	٩٤
دوای ڕۆیشتنی بیل بۆ هەولێر من و ڕەواندز	٩٥
گیرانم لە ڕەواندز و ڕەوانەکرانم بۆ بەندیخانەی کۆیە	٩٧
عەبدوڵلا ئاغای حاجی تایەر ئاغای حەوێزی	١٠٨
بەربونم لە بەندیخانە	١١٠
موحاکەمەی شێخ مەحمود لە بەغدا	١١١
لەشکری یۆنان تاو ئەداتە سەر خاکی تورك	١١٧
کەوتنی وەزارەتی وەنیزە لۆس لە یۆنان	١٢٠
ئەنجامی تەقەلای بەکر سامی	١٢٦
باسی مەسەلەی کورد لە ئەستەموڵ	١٢٨
مستەفا کەمال و کوردەکان	١٣٢
هەندێ هۆی تایبەتی سەرکەوتنی مستەفا کەمال	١٣٦
دوایین شەڕی تورك و یۆنان و سەرکەوتنی تورکەکان	١٤٠
دوای ڕەوانەکرانی شێخ مەحمود بۆ هیندستان	١٤٤
شۆڕشی کوردەکانی عێراق لە عەمادیە و عەقرە	١٤٦
هاتنی ئوزدەمیر پاشا بۆ ڕەواندز	١٥١
سەید تەهای شەمدینان و مەسەلەی کورد	١٦٣
لە سەرنەگرتنی مەسەلەی کوردا، کوردەکان خۆیان بەشدارن	١٦٥
گەڕانەوەی مستەفا پاشای یامولکی لە ئەستەموڵەوە بۆ سلێمانی	١٦ ٧
عێراق لەژێر ئینتیدابدا	١٦

۸
به کورتی باسی شۆڕشەکانی کورد و عەرەب لە عێراق ۱۹۱۹–۱۹۲۲ ۱۷۲
شۆڕشی گەورەی عەرەبەکانی عێراق ۱۷
۸
حەمدی بەگی بابان ۱۸۹
کوردستان و عێراق و شۆڕشەکانی شێخ مەحمود ۲۰۰
هاتنی حەمدی بەگ بۆ سلێمانی ۲۰٤
شەڕی کورد و ئینگلیز لە دەربەندی ڕانیە ۲۰۹
موئتەمەری ئینگلیزەکان لە قاهیرە ۲۱۰
ئەنجامی کۆمەڵەی سەربەخۆیی ۲۱۳
ئەوەندەی نەمابو ببم بە وەکیلی ئەحمەد ئاغا ۲۱۷
ویستمان خوێندنخانە بکەینەوە ۲۱۸
لە کەرکوك کرام بە مامۆستای قوتابخانەی زەفەر ۲۲۰
ڕۆژنامەی نەجمە ۲۲۲
لاپەڕەیەکی تر لە شۆڕشی عەرەبەکانی عێراق ۲۳۲
دەزگاکانی سیاسیی ئینگلیز لە عێراقا ۲۳
۸
ئەنجامی شۆڕشی عێراق ۲٤۷
فەیسەڵ لە سوریە ۲٥۱
ئەمیر فەیسەڵ کرا بە مەلیکی سوریە ۲٥٥
تورکەکان لە موئتەمەرەکانا چۆن سەرکەوتن ۲٦۱
موئتەمەری لەندەن و باسی کورد ۲٦۲
مەسەلەی کورد و ئەرمەنی ۲٦
۳
وەزارەتی یەکەمی سەید ئەوڕەحمانی نەقیب و مەسەلەی کورد ۲٦
۷
لە بەینی حکومەتی عێراق و مەندوبی سامیا ئاڵوگۆڕی نامە ۲۷
٦

پەیمانی عێراق و بەریتانیا ٢٨٩
مەجلیسی دامەزرێنەر چۆن کۆکرایەوە ٢٩١
موئتەمەری ئاشتی و مەسەلەی کورد ٢٩٣
ئینگلیز و عەرەب ٢٩٦
جەمعیەتی کوردستان ٣٠٤
مستەفا پاشا و سمکۆی شکاك ٣٠٩
مەسەلەی موسڵ ٣١٢
هەواڵی سلێمانی لە پێش گەڕانەوەی شێخ مەحمود ٣١٦
هەڵکردنی ئاڵای کوردستان ٣٢٠
گەڕانەوەی شێخ مەحمود بۆ سلێمانی ٣٢٢
ماوەی خەڵوەتی شێخ مەحمود، دامەزراندنی هەیئەتی ڕەئیسەکان ٣٢
٧
شێخ مەحمود لە بەغدا چۆن خۆی پیشانی مەلیك فەیسەڵ و مەندوبی ٣٣
سامی دابو ٠
هاتنی سمکۆ بۆ سلێمانی ٣٤١
چونی من بۆ ئەنقەرە ٣٥٩
شاری ورمێ ٣٧
٠
لە ورمێ–وە بۆ شەرەفخانە ٣٧
٤
لە شەرەفخانەوە بۆ شیستەر ٣٧
٥
تەورێز ٣٨١
ئەستەموڵ ٣٨
٩
جولفا ٣٩٢
تەفلیس ٣٩٤
لاپەڕەیەك لە مێژوی قەفقاسیا کۆن ٤٠١

باتوم ٤٠٢
ئزمید ٤١٠
ئەنقەرە ٤١١
گەڕانەوەم لە ئەنقەرەوە بۆ سلێمانی ٤٢٤
ئەدەنە ٤٢٨
عینتاب ٤٣٥
ئورفە ٤٣
٧
دیاربەکر ٤٣٩
بەتلیس ٤٤٤
ئەخلات ٤٤٧
وان ٤٤٨